

AHMET CEVDET PAŞA (1823 – 1895)

İsmail DOĞAN*

Hayatı

Ahmet Cevdet Paşa'nın elbette monografilere, ansiklopedilere geçmiş olan hayat hikâyesi vardır. Ancak bu konuda en sağlıklı olanı, kendi kaleme aldığı öykü olsa gerektir. Tezâkir adlı eserinin 4. cildi, hayatının bizzat kaleme aldığı özgün ayrıntılarını kapsar.

Buna göre Ahmet Cevdet Paşa Hicri 1238 yılında (13-14 Receb 1238/26-27 Mart 1823) bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Lofça kasabasında dünyaya gelmiştir. Asıl adı Ahmet olup ikinci adı olan Cevdet, medrese

öğrenciliği yıllarında şiir denemelerinde kullandığı mahlasıdır. Babası Lofça'nın ileri gelenlerinden aynı zamanda "meclis azası"ndan El-Hac İsmail Ağa'dır. Onun babası (Dede) ise El-Hac Ali Efendi'dir. Dedesinin onun eğitiminde önemli bir rolü vardır. Cevdet Paşa buna atıfla "Beni hacr-ı terbiyesine aldı." diyecektir. Yani Ali Efendi, Cevdet Paşa'yı eğitim himayesine almıştır. Bu doğrultuda Ali Efendi kendi mesleği olan "ilim ve maarif" yolunda onu motive etmiş ve madden de desteklemiştir. Büyük baba Lofça Müftüsü İsmail Ağa'dır. "Yularkıran" lakabıyla şöhret bulan Lofça Müftüsünden Ali Efendi'ye önemli bir servet kalmıştır. Önceki kuşaklardan intikal eden bu servet ve varidat aile olarak ekonomik sıkıntı çekmeden rahatlıkla ve bollukla geçindiklerini belirtir.

Büyük baba Ali Efendi'nin teşviki ile çocukluğunda Lofça Müftüsü Hafız Ömer Efendi'den Arapça ilimler (Ulûm-ı Arabiyye) okumaya başlamıştır. Kısa sürede bu konuda kendisini geliştirerek *Ulûm-ı Şer'iyye* (dinî bilimler)de mesafe kat etmiştir. Ergenlik çağına gelmeden Mantık ve "mukaddemât-ı ulûm" okumuştur. Bir süre Lofça'nın yeni müftüsünden de dersler almış; bu sebeple Lofça'da aldığı derslerin yeterli olduğu kanaati hâsil olması üzerine, çevresinde İstanbul'a gitmesi düşüncesi ve tavsiyesi ortaya çıkmıştır. Fakat henüz on beş, on altı yaşlarında bulunduğu için memleketten (kasabadan) ayrılmanın kendisi için çok zor bir şey olduğunu yazar.

O yıllarda Mekteb-i Harbiye (Harp Okulu)nin açılış çalışmaları vardır ve Cevdet Paşa'nın bu okula gitmesi bazıları tarafından hararetle tavsiye edilmektedir. Fakat eğitim himayesine girmiş olduğu dedesi Hacı Ali Efendi, kendisinin büyük babasının alanında gelişmesini arzu etmektedir. Anne ve babası onun İstanbul'a gitmesini arzu etmemelerine rağmen Ahmet Cevdet'in aşırı isteğine razı olmak zorunda kalırlar ve büyük babası

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi.

Ali Efendi'nin marifetiyle İstanbul'a gelir. İstanbul'a avdetinden altı ay sonra Sultan II. Mahmut vefat eder ve yerine oğlu Sultan Abdülmecit Han geçer. Yeni Padişah kısa bir süre sonra da Tanzimatı ilan eder. Bu süreçte büyük babasının yardımları azalır, babasının desteğine muhtaç hâle gelir. Daha sonra da İstanbul'da öğrencilik yıllarındaki masrafları bir süre babasının gönderdikleriyle sınırlı kalır. Ancak o yıllarda Medreseler bir çeşit kanaatkârlık ortamları olduğu için öğrenciler fazla masraf etmeksizin hayatlarını sürdürrebiliyorlardı. Cevdet Paşa bu ortamla mukayese ettiğinde, aileden gelen desteğin kendisini beyler gibi yaşattığını belirtir. Medresede yemek vesaire işlerini biraz para karşılığı bazı öğrencilere yaptırarak tüm zamanını derslerini çalışmakla geçirdiğini söylerken bir ayrıntıya girer: Medreselerde daima ve boğaz tokluğuna diğerlerinin hizmetlerini gören öğrenciler vardır.

Hatta bir ara İstanbul'da öğrencilik yıllarının erken döneminde açılan "Medrese-i Hamidiye" imtihanını kazanmıştır. Bu sınav sonucunda, "Bir odanın tahsisatına nail olduk." diyecektir. Yani bu sınav sonucu aldığı ücret, bir medrese öğrencisini rahatlıkla idare edebilecek değerdedir. Ancak derslerinin yapıldığı yer olan Fatih semtiyle, Medrese-i Hamidiye'nin uzaklığı kendisi için bu sınavla kazandığı görevi cazip olmaktan çıkardığı için yerine bir vekil tayin etmiş ve aldığı ücreti de vekile vermiştir. Kendisine de bu işin sadece "şerefi" kalmıştır.

Bu arada Rumeli Kazaskerliği dairesinde açılan bir sınavı kazanarak "tarîk-ı kaza"ya yani "yargı mesleği"ne intisap etmiştir.

Medreselerin asıl derslerin yanında matematik, cebir, mühendislik, astronomi ve diğer fenleri okuttuğunu belirtir. Ama bir süre sonra artık medreselerde bu bilimler okutulmamıştır. Medresenin eski parlak dönemi için şöyle bir değerlendirme yapar: "Medrese öğrencileri maaşları dolgun, başları dinç, rahat, zihinleri günlük sorunlardan arınmış, kulakları ilimden başka bir şey işitmezdi." Fakat medreselerin bu hâli 1260 (1844) yılına kadar gelmiş ondan sonra medreseler gerilemiştir.

Medrese öğrenciliğinde üç aylar döneminde öğrencilerin "celb-i nzk-ı maksûm" için yani "cer" amacıyla İstanbul dışındaki vilayetlere gitmeleri zorunluluk olmasına rağmen Cevdet Paşa yalnız bir defa o da "sıla-i rahm" için Lofça'ya ve bir defa da Selanik, Serez ve Drama taraflarına gittiğini belirtir. Bunun dışında zamanını bilgi ve görgüsünü, ilim ve irfanını artırmaya ayırmıştır. Bu konuda öylesine yoğun ve ciddi bir çalışma temposu yakalamıştır ki, "başka öğrencilerin on yılda tahsil edemediği ulûm ve fûnûnu beş-altı sene zarfında" tamamladığını, üstelik bu formasyonla dönemin Kara Harp Okulu (Hendes-i Hâne-i Beriyye) hocalarından Mîralay Nuri Bey'e *Muhtasar ve Me'ânî ve Kaadî Mîr* gibi bîtaplar okutur. Buna karşılık kendisi ondan matematik, logaritma, mühendislik gibi 'usûl-i cedîde (modern yöntem)' üzere yeni bilimleri ve bilgileri öğrenmiştir.

Cevdet Paşa'nın ilim öğrenme ve öğrendiklerini içselleştirme isteği o kadar yüksektir ki geceleri yatağa yatmayıp kitap mütalaa ederken uyuklar ve kitap üzerinde uyanıp yine kitaba sarıldığını; tatil günlerinde bile bu tempoyu bırakmadığını üstelik bunun vücuduna zafiyet getirecek dereceye getirdiğini belirtir. Olayı duyan hocası Hâmid Efendi onu bu tempoda çalışmaktan men eder; sağlığına dikkat etmesi konusunda hararetili tavsiyelerde bulunur. Bunun üzerine Medrese odasında yatak temin eder ve bu şekilde uykusuna dikkat etmek suretiyle zamanında yatıp kalkmaya başlar.

Kültür Çevreleri

Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul'daki bu eğitim yaşamında kültür çevrelerinin varlığına da dikkat çeker. Boş zamanlarında dönemin canlı kültür merkezleri olan "tekke"lere gider. Buralarda ilim ve irfanından, bilgi ve görgüsünden istifade edilebilecek bilge insanlar vardır. "Her taraftan ve her sınıftan birçok insanın derslerine devam ettiği, konuşmalarını nimet, öğütlerini ganimet bildiği" bilge insanların önde gelenleri, küçük Mustafa Paşa'da, Hoca Hüsamettin Efendi ile diğeri ise Çarşamba semti yakınlarında Molla Murat Tekyesi (Tekke) post-nişini Mehmet Murat Efendi'dir. Her ikisi de haftanın belirli günlerinde kendilerini izleyenlere Mesnevi-i Şerif okutmaktadır. Özellikle bu ikincisinin tekkesinin âdeta bir üniversite ortamı oluşturduğuna işaretle Cevdet Paşa kendisinin de bilgi ve görgüsünü artırmak amacıyla boş vakitlerini burada geçirdiğini belirtir. Bu çerçevede *Şevket* ve *Urfs* divanlarını okumak üzere "meşhur şair Fehim Efendi"nin Karagümruk'teki konağına gittiğini belirtir.

Cevdet Paşa bu konakta birçok yazar ve ediple tanışmış bunların bilgi ve görgüsünden istifade etmiştir. *Tezâkir*'de Fehim Paşa ve konağının sözü edilen entelektüel ve kültürel işlevi için şu ayrıntıya girmektedir:

"Fehim Efendi Tefsîr-i Mevâkıb sahibi Ferruh Efendi'nin öğrencilerindendir. Arapçada ondan kuvvetli kimse olmadığı gibi Farsça da bilmekteydi ve güzel şiir söylerdi. Zarif ve feylesof meşrep bir adamdı. Geliri giderine denk getirdiği hanesinde kendi âleminde yaşardı. Gelip giden ziyaretçiler ve konuklarla görüşür, onlara Farsça Divan okuturdu. Bu yönüyle konağı ârif ve zarif insanlarla dolup taşardı. Fehim Efendi daha önceleri memuriyet nedeniyle taşrada uzun yıllar geçirmiş olduğu için memleket sorunlarına vakıf olduğu gibi Ferruh Efendi'nin konağında, büyümüş olduğundan da dış dünyada olup bitenden haberdardı. Bu nedenle konağında ülkenin güncel eğitim ve politika konularında da sohbetler açılırdı." (Tezâkir, C. 4, s. 13).

Cevdet Paşa bu tür ortamlarda dönemin ünlü şairlerinden Safvet Efendi gibi bazı şairlerle de görüşüğünü, bu nedenle de şiire olan eğilimiyle birlikte zaman zaman şiir de yazdığını belirtir. Bir ara bu şiirlerini *Vebbî* mahlasıyla kaleme almış ama daha önceleri bu mahlasın iki büyük şair tarafından kullanıldığını ve şiirlerinin bu ünlü şairlerin eserleri arasında kaybolma olasılığına dikkat çeken Fehim Efendi'nin tavsiyesiyle hicri 1259 yılında *Cevdet* mahlasını alır. Ancak Cevdet Paşa, şiir konusunda kendisini pek yetenekli görmediği için aldığı *Cevdet* mahlasını yazılarında kullanmaya başladığını söyler.

O yıllarda, bu şiir ve güzel söz söyleme hünerine sahip insanlar dışında tasavvuf ehli olan insanlar da vardır. Özellikle Fatih'ten Sultan Selim'e ve bir taraftan Karagümruk'e kadar olan muhitte ortaya çıkan bu tasavvuf ehli zatlar arasında, *Kuşadalı İbrahim Efendi* en ünlüleri arasındadır. Cevdet Paşa, *Kuşadalı* için, "o çağın en büyük âdemlerinden, iç ve dış dünyası mamur bir zât" nitelemesinde bulunur. O nedenle de büyük küçük (her kesimden) sayısız insan kendisine gönüllüce mürit olmuştur. O kadar ki vezirlerden ve yönetimin önde gelenlerinden birçok kişi huzuruna ulaşabilmek için sofada nöbet tutmayı göze alırlardı. Cevdet Paşa kendisinin Süflüğe yönelmemesine rağmen bu 'saygın' insanla komşuluk sebebiyle görüşüğünü; en büyük hoca efendilerin çözemediği dinî ve bilimsel merak ve şüphelerini bu hocayla büyük bir öngörü ile giderebildiğini belirtir. Bu kültürel ortamda yer alan ünlü Süfler zaman zaman birbirleriyle gö-

rüş ve yaklaşım farklılığı içinde olurlar, birbirleriyle tartışırlardı. Cevdet Paşa bu etkileşimin bile yetişmekte olan insanlar için iyi bir tecrübe olduğu düşüncesindedir. Nitekim bir süre sonra böylesi etkileşimler ortadan kalktığında o günleri âdeta ararcasına şöyle diyecektir: "Velhasıl Fatih semtinde o zamanlar ilim ve maarife dair konuların yanı sıra zâhir ve bâtin mücadeleleri de eksik olmazdı. Şimdi ne o var, ne bu var. O şahısların tamamı 'âlem-i bahs ü cedel'i (konuları tartışmayı) bıraktılar. Hep yerlerini boş koyup gittiler. Keşke bir Molla Murat Şeyhi olaydı da onu eleştirecek bir Hafız Seyyid bulunaydı." (s. 16).

Cevdet Paşa o sıralarda bir aralık Sultan Ahmet Camii'nde, bu caminin cuma günleri vâizliğini yapan Murat Molla Şeyhinin talebi üzerine vaaz vermiştir. Tam bu dönemde Harp Okulunun Farsça hocalığı boşalmıştır. O zamanlar Harp Okulunda görev yapanların fes, setre ve pantolon giymeleri resmi bir zorunluluktur. Cevdet Paşa'ya da başından sarığını çıkarmak güç gelmiştir. Bunun için "Vâ'ız cübbesi giymekten hazz etmediğim gibi kıyafet değiştirmek de karakterime uygun değildi." diyecektir. Çünkü onun yakın gelecekteki hedefi okuduğu derslerden 'icâzet' aldıktan sonra "yönelmiş olduğu ilmî alanında telif eserler vermek ve bu çalıştığı alanda kalıcı isim olmaktır".

Murat Molla Şeyhi'nin tekkesine yakın bir yerde 1260 (1844) senesinde inşa ettirdiği Dar'ul-Mesnevînin, Mesnevî seanslarını izleyerek buradan *Mesnevî-i Şerif*ten icâzet alır. Bunun yanı sıra hocasından *Kaside-i Bür'e* ve *Hizbû'l-bahr* okumaya da yetkili (mezun) kılınmıştır.

Cevdet Paşa, Medrese ve Tekke yaşamının belirtilen aktüalitesini yaşamının güzel günleri olarak hatırlar: "Ol devirler ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferâğ-ı hâtır ile safây-i derûn bana hem-dem idi. O âlem ne güzel âlemdi. Daima talebeden biri, bir ya da iki türlü yemek pişirip birlikte yedikten sonra kendi odamda tenhâ kalıp tatlı tatlı mütalâa veya yazmakla meşgul olurdum. Bazen de eşref saatime denk geldiğinde şiirler yazardım. Bilginler ve ediplerden (ulema ve üdeba) birçok dostum vardı. Gece medreseye dönmeyem arayıp soran olmazdı. Akşamüstü dostlardan birine rast gelip de başka bir yere gidecek olsam medresedeki arkadaşım bunu canına minnet bilirdi. Çünkü hazırladığı yemek tamamen kendisine kalırdı." (Baysun, 1986).

Bu yılların kendisi için söz etmeye değer önemli deneyimleri içinde kış günleri ediplerin (üdebâ) sohbetlerinde geçirdiği vakitlerdir. Bu sohbetlerin yeri yaz aylarında da Boğaziçi'dir. Bu dönemde gurbetin özellikle gençliğine tesir eden bir yanı vardır. O nedenle cer yapmak suretiyle memleketine gidebilmeyi özler. Bu durum onu duygusallaştırır, memleket hasretiyle dolu şiirler yazardı. "Hubb-i vatan (memleket sevgisi) beni Rumeli tarafına çekerdi." diyecektir. Ancak tam bu aşamada kendini ilginç bir konumda hisseder. Nereyi tercih etmelidir? Memleketi olan Rumeli mi? Yoksa İstanbul mu? Nirengi noktada söyledikleri ilginçtir: "İstanbul'dan ayrılmak ise bence pek müşkül idi. İki mıknaş arasına düşmüş saman parçasına benzerdim." (s. 18).

Büyük babası ve babası sayesinde öğrenciliğinde geçim sıkıntısı çekmemiştir. Ama artık böyle bir desteğe ihtiyaç duymadan kendi geçimini sağlamayı esaslı olarak düşünmeye başlar. 1844 yılında Çanar rütbesiyle, Rumeli kazaskerliğine bağlı olan -bugün Arnavutluk sınırları içinde bulunan- Premedi kazası kadılığına atanır. Ancak "süre ve miktarı belirli olmayan bir maaşın" İstanbul'daki yaşamını garanti edebilecek bir güvence-

den yoksun olduğunu düşünüyordu. Henüz bu görevi bitmeden 1261 (1845) yılında İstanbul rü'usu olarak tarîk-ı tedrise (öğretim üyeliği) intisap etmiş olması bu kaygılarını giderir. Medrese hocalığının gerektirdiği masraflar kendisi için yeterli gördüğü maaşın sınırlarını zorlamış ve hayatında ilk kez olmak üzere borçlanmaya başlamıştır. Bu esnada yönetimde değişiklikler olmuş; *Mustafa Reşit Paşa* 1260 yılında Sadârete, *Arif Hikmet Bey* ise Şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Şeyhülislâm *Arif Hikmet Bey'e* iki kasîde ve bir arîza sunarak özlük haklarının iyileştirilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine *Arif Hikmet Bey*, maaşına yüz elli kuruş zam yapmış; *Mustafa Reşit Paşa* da yıllık iki bin dört yüz kuruş tahsis ettirmiş; ayrıca, hazineden ayda iki yüz kuruş daha maaş verileceği vaadini yapmıştır. Bütün bunlar medresede geçinecek bir gelire dönüşmüştür. *Reşit Paşa'nın* vadettiği iki yüz kuruşun da hayata geçmesiyle medreseye çekilmeyi, ilmî çalışmalarla meşgul olmayı hayal ediyordu. Ancak çevresindeki ilim ve kültür adamlarıyla sohbet ve kaynaşmalar artarak Boğaziçi'nin mesirelerinde dolaşmağa alışıp gittikçe bu idealden de uzaklaşmaya başlar. Bu durumda kendini "tıpkı kible semtini ararken kuzey ve doğuya gitmiş" gibi hisseder.

O yıllara kadar yazı dili İran etkisinde gelişerek uzun ve ağıdalı ifadeler içermektedir. Bu bakımdan yazı dili ile konuşma dili arasında fark büyüktür. Elbette bu üslûp maksadın ifadesini zorlaştırmakta sözün tesirini kaybetmesine neden olmaktadır. *Reşit Paşa* düz yazıda yeni bir çığır açmıştır: Yazı dilindeki sadelik. Yazarların çoğu bu yeniliği benimsemiştir. Meşhur *Âli* ve *Fuat* paşalar da bu tarzı benimseyip başarıyla uygulayanlar arasındadır. *Abmet Paşa* da olayı benimseyenler arasındadır. Yaklaşımı şudur: "Ben de bu yolu beğendim. Bu tarz üzere düzyazı (inşâ) denedim. Bu alanın –sözü edilen- öncülerini ve onların encümen-i ülfet ve musâhabetlerini kendime mekteb-i edeb ittihâz eyledim. Sanki yeniden mektebe başladım. Bu vesile ile siyâsal sorunlara dair epey bilgi sahibi oldum. O sırada Fransızca okumak ulemaya yakıştırdığından bu ilgi-mi yargı kesiminden (tarîk-ı kaza) gizlemektedirim. O nedenle de Fransızcaya layıkıyla çalışmadım" (s. 21).

Reşit Paşa sayesinde geçim derdinden kurtulmuştur. Böylelikle medrese ve tekke âlemlerini geride bırakmış, çok farklı bir dünyaya girmiştir. Genellikle *Reşit Paşa'nın* zaman zaman da *Fuat Paşa'nın* sahilhânesinde (yalısında) arâm ederdi. Bu yeni yaşamı için şöyle diyecektir: "Bu da bence güzel bir âlem idi. Dâima zevk u sefa bana hem dem idi. Bununla beraber bilim ve edebiyatla iştigal etmekten de uzaklaşmıyordum." (s. 21).

Bu arada *Reşit Paşa'ya* övgü dolu kâsîdeler yazmıştır. *Reşit Paşa'nın* iktidar ekibi eğitimi, "usûl-i cedîde (yeni yöntem)" üzere ülkede Avrupa düzeyine yükselterek yaygınlaştırma eğilimindedir. Ancak gelenekçiler buna muhalefet etmekteydiler. Bu durum *Reşit Paşa'nın* bir süre sonra iktidardan düşürülmesine neden olur. Cevdet Paşa, usûl-i âtikayı (eski yöntem) tercihle Mustafa Reşit Paşa'nın iktidardan azlin "devleti eski taassup yoluna" döndürme hareketi olarak değerlendirir. Çünkü eski yöntem ve alışkanlıklara dönmenin çağın gerçekleriyle örtüşmeyeceği görülmektedir. Bu duruma Mustafa Reşit Paşa'nın kendisine yardım ve himayesi de eklenince gelişmeler karşısında Ahmet Cevdet Paşa gerçekten üzülmüştür. Ama çok geçmeden Mustafa Reşit Paşa ekibiyle birlikte tekrar iş başına getirilir. Bu kez öncekinden daha çok eğitim ve siyaset alanlarında reform yapma imkânı bulmuştur.

Şair Fehim Efendi, *Divan-ı Sâib* şerhini yaparken altmış iki yılında vefat eder. Yalnız bıraktığı şerhi Ahmet Cevdet Paşa tamamlar. Tamamladığı eseri, Fehim Efendi'nin çocukları ve torunlarına Reşit Paşa tarafından birer miktar maaş verilmesine vesile olur. Meclis Müftüsü Ârif Efendi'nin bu olayla ilgili olarak Ahmet Cevdet Paşa'ya yıllık beş bin kuruşla rütbesinin terfii edilmesini sağlar. Bu gelişmeye bağlı olarak Cevdet Paşa'nın Medresedeki ilmi statüsü "*ibtidâî bariç*"ten "*bareket-i bârice*" yükseltilir. Yani kendinden daha kıdemli olan müderrislere göre ileri düzeye getirilir. Ancak bu tesfiye karşın medresede molla olabilmek (*mevlevîyyet=mollalık*) için önünde daha onlarca müderris bulunmaktaydı; bu durum böyle bir hedef için kendisine uzun ve caydırıcı bir süreç olarak görünüyordu. O nedenle de molla olmayı düşünmediğini belirtir. Amacı yine medresede kalıp -bir kenara çekilip- kendi hâlinde bilimsel çalışmalar (neşr-i ulûm) yapmaktır. Böylelikle de bazı eski müderrisler gibi uygun bir miktar maaş ile bu yolda emekli olmayı düşünmektedir. Bu arada *Sadrâzam Mustafa Reşit Paşa*'nın bir talimatını bildirmek üzere 1848'de Bükreş'e gönderilir. O sırada bu seyahatten yararlanarak anne ve babasının yanında "sıla-i rahim" yapar. Anne ve babası onun Loğça'da evlenip orada ikamet etmesini isterler. Oysa Cevdet Paşa kendisinin bu tercihi İstanbul'dan yana kullandığını, âdeta burayı "vatan" olarak benimsemiş olduğunu belirtir. Tezâkir'de bu tercihiyle ilgili şu duygusal sözler yer alır:

"İstanbul'da iken vatanımı özlerdim. Her hafta postasıyla oradan mektup gözlerdim. Hâlbuki İstanbul'un safâ ve rahatı ile Boğaziçi'nin letâfeti şöyle dursun Loğça'da bana göre musâhabet edecek ehlibâ (konuşacak dostlar) ve müşâere edecek (karşılıklı şiir söyleyecek) üdebâ yok. Bu yönüyle sıkılmağa başladım. Meğer İstanbul bana vatan-ı hakîki olmuş. Artık uzunca bir müddet Loğça'da ikamet edemeyeceğimi anladım." (Tezâkir s. 27).

Gerçekten de Ahmet Cevdet Paşa İstanbul'daki eğitim hayatını güçlü bir entelektüel ve kültürel çevre ile zenginleştirmiş; hunun sonucu olarak da entelektüel ve edebî kişiliğini de geliştirmiştir. İlim ve edebî cemiyetlere girmiş, dönemin önde gelen siyaset ve bilim adamlarının meclislerinde bulunmuş; konaklarda yeni bilgi ve görgülerle tanışmıştır. Yine bu bağlamda olmak üzere *Reşit Paşa*, *Keçecizâde Fuat Paşa*, *Şeybûlislâm İslâm Arif Hikmet Efendi* gibi dönemin önde gelen siyaset, ilim ve din adamlarına kasideler, gazeller, nazireler yazacak kadar da edebî bir kişiliğe ulaşmıştır.

Cevdet Paşa'nın Medrese öğrenimi sonrasında İstanbul'da ilmi ve bürokratik yaşamında çok hızlı değişimler ve yükselmeler olmuştur. Hiç kuşkusuz ki bunda daha yirmi dört yaşında iken çağının ünlü devlet adamı *Sadrâzam Mustafa Reşit Paşa* çevresine dâhil olmasının etkisi bulunmaktadır. Bu ilişki bürokratik yaşam kadar, Batılı bilgi ve düşüncelerle tanışmasında önemli olmuştur. *Sadrâzam Mustafa Reşit Paşa* meşihattan, yapacağı düzenlemelerin şer'i yönünün aydınlatmak üzere bir ilim adamı istendiğinde, "arzuya muvafık meşihattan gönderilen zat" denilerek gönderilen Cevdet Paşa kendisi için gelişen fırsatları oldukça iyi değerlendirmiş; ilmi yanıyla birlikte gerçekten "arzuya muvafık zat" olarak ilmi, bürokratik ve siyasî yaşamının hızlı, hareketli ve zengin bir gelişme seyrini üretmesinin nedeni olmuştur.

Bükreş dönüşünde açılmış olan Mekâtib-i Rüştiyede okutulmak amacıyla Mekâtib-i Umûmiye Nezareti sorumlusu Kemal Efendi'nin talebi üzerine *Makûmat-ı Nâfla* adlı bir risâle kaleme alır.

Rusya'dan romatizmal şikâyetlerle dönen *Fuat Paşa*, kaplıca tedavisi için gittiği Bursa'ya Cevdet Paşa'yı da götürür. 1266 yılının bahar mevsiminde gittiği Bursa'da geçirilen bir aylık sürede *Kavâid-i Lisân-ı Osmaniye* adlı risâleyi telif etmiştir. Bu eseri daha sonra Rüştîye öğrencilerinin seviyelerine uygun olarak *Medhal-i İlm-i Kavâid* adıyla düzenleyip yayımlamıştır.

İstanbul'a dönüşünde Meclis-i Maârif-i Umûmiye kâtiplerinin müsveddelerini tashih işini yapar. Buradaki önemli işleri bizzat kaleme alırdı. Söz konusu meclisin yazarı konumuyla Meclisin bir ay içinde yaptıklarıyla takip eden ay yapılması planlanan işleri raporlaştırarak Meclis-i Umûmide okurdu. Belirtilen görevi nedeniyle içine girdiği eğitim (maarif) işleri onun Dâr'ül-Mu'allimîn'in nizâmât (düzenlenme) ve ıslahatıyla meşgul olmasını sağlamıştır. Dâr'ül-Mu'allimîn için bir "nizamnâme (yönetmelik)" hazırlayarak yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Buna bağlı olarak Dâr'ül-Mu'allimîn öğrencilerini sınavlarını tekrar düzenlemiş, öğrencilerini üç aylarda "cer" için İstanbul dışına (taşra) çıkmalarına gerek kalmayacak şekilde ücretlerini yeterli düzeye (tatmini edici) getirilmesini gerçekleştirmiştir.

Bu süreçte Fransız Bilim Akademisi örnek alınarak bir bilim cemiyeti (Cemiyet-i İlmiye) açılması planlanır. Encümen-i Dâniş adıyla açılan bu bilim cemiyetinin başkanlığına Sadâretten *Atâullah Efendizâde* getirilir. 1267 (1850) senesinin Recep ayının 25. günü Cevdet Paşa, Meclis-i Umûmi yazarı olarak Encümen-i Dânişin kuruluş mazbatasını kaleme alır. Ayrıca mazbatanın anlamına uygun olarak *'Takvîm-i Vekâyî* de yayımlanması amacıyla bir bildirge hazırlar. Encümen-i Dânişin resmî açılışıyla ilgili bir metin için birkaç kişiye görev verilmiş, bunun sonunda Cevdet Paşa'nın metni diğerlerine tercih edilmiştir. Encümen-i Dâniş'in açılış günü şifâhî (sözel) irade ile medresedeki kariyeri "hareke-i altmışaltı"ya yükseltilir. Bunun üzerine kariyerindeki bu gelişme ile ilgili olarak kendi kendine şöyle bir değerlendirme yapar: "Artuk burnuma mevleviyet (mollalık) kokusu geldi. Oldu olacak bâri bir de mevleviyet rütbesi alayım da görelim Mevla neyler demeğe başladım. Tûl-i emel (uzak hedef) içine düştüm." (Tezâkir s. 57). Öyle anlaşıyor ki daha önce uzun ve zorlu bir yolculuğun sonucu olarak gözünde büyüyen mollalık hedefi, artık ulaşılabilir bir amaç hâline dönüşmüştür.

Encümen-i Dâniş, Türk diline Arapça ve Farsça gibi dışardan intikal eden kelimeleri dikkate alarak "yabancı ve garip lafızları kullanmaktan vazgeçmek" düşüncesi ve amacına uygun olarak Osmanlıca bir lügat yazılması için bir komisyon kurar. Bu çalışmada 1188 yılından 1242 yılına kadar (1774-1826) olan olayların yazılması işi Cevdet Paşa'ya verilir. *Tarîh-i Cevdet* adlı eser 1853 yılında işte bu siparişin ürünüdür. Bu arada 1268 yılı Cumâde'l ülâsının 15. günü Fuat paşa ile birlikte Mısır'a gider. Cevdet Paşa, Mısır'daki görevini başarıyla tamamlayan Fuat Paşa ile birlikte Şaban ayının 28'inde İstanbul'a döner.

Bu dönemde *Mustafa Reşit Paşa* Sadâretten azl edilerek yerine Âli Paşa getirilir; Fuat Paşa da Hariciye Nâzırı olur. Bu yeni atamada her üç paşanın çevresinden gelen etkilerle oluşan hava bu isimlerin etrafında bir çeşit taraftarlık oluşturmuydu. Ahmet Cevdet Paşa birçoğunun yaptığı gibi yapmayıp her üçüne de aynı mesafede dumayı tercih etmişti. Bu konuda taraflardan kendi lehlerine bir tercih belirtme isteklerine direnerek Hamidiye Medresesine yerleşmeyi böyle bir taraftarlığa tercih ettiğini belirtir.

Abmet Cevdet Paşa

Cevdet Paşa bir süre sonra Sadâretten azl edilen Âli Paşa'ya Arapça öğretir. Bu amaçla Birgivi'nin *Avâmil* adlı risalesini ve ünlü klasik mantık eseri olan İsağöji'yi okutur. *Tarîh-i Cevdet* adlı eserin 3 cildini tamamlamıştır. Bunun üzerine Cevdet Paşa, ödül olarak 1270 (1853) yılının sonlarında "Süleymaniye" derecesine terfi ettirilir. Hemen arkasından 1855 yılında vakanüvislik görevini üstlenir. Bu görevi 1865 yılına kadar sürdürür. O yıllarda Reşit Paşa'nın "mahrem-i esran" olarak günün ve gecenin büyük bir kısmını onunla geçirmektedir. Bu durum kendi çalışmalarına zaman ayırmasını engellemekle birlikte, önemli devlet işlerinin uhdesinde kalmasını sağlayan bir ilişkiye dönüşmüştür. Fakat memnun değildir; o nedenle Reşit Paşa'yı kırmadan kendi işlerine yönelmeyi de başarmıştır. 1270 yılının başlarında *Metn-i Metin* telifiyle uğraşırken, Meclis-i Âli-i Tanzimât dairesinde oluşturulan komisyona memur olur. Bir taraftan da ilmiye mesleğindeki terfii devam eder. Bu süreçte 9 Ocak 1856'da mevleviyet derecesindeki Galata Kadılığına getirilir. Aynı yıl *Reşit Paşa* tekrar Sadârete getirildiğinde Ahmet Cevdet Paşa da 9 Aralıkta Mekke-i Mükerrerme pâyesi alır; 21 Recep günü de Meclis-i Âli-i Tanzimat üyeliğine atanır. Bir taraftan da "arazi kanunnamesi" düzenlemek üzere oluşturulan komisyona reis olur. İki haftalık sürede komisyon görevini tamamlar. Daha sonra bu komisyon marifetiyle tapu yönetmeliği ve yönergesi kaleme alınmıştır. Bu yönetmelik de dâhil olmak üzere Meclis-i Âli-i Tanzimatın ürünü olan tüm kanun ve yönetmelik ve diğer evrak hep Cevdet Paşa'nın eseri olmuştur. Cevdet Paşa buradaki çalışmalara bağlı olarak kanun ve yönetmeliklerin tümünü bir cilt haline getirerek *düstur* adıyla bir mecmuaya dönüştürmüştür. *Tarîh-i Cevdet*'in basılan üç cildinden birer cilt Viyana Bilim Akademisi üyesi ve Encümen-i Dânişin yabancı üyesi olan ünlü tarihçi *Hamme*'e de gönderilir. Bu eser *Hamme*'den büyük övgü alır.

Cevdet Paşa daha önce *Sâhip Efendî*'nin yarım bıraktığı *İbn-i Haldun*'ün *Mukaddimesi*'nin çeviri işini çalışır. Bu çalışmayı da 1275 (1858) yılının hilalinde bitirir. Ödül olarak da rütbesi 21 Ocak 1861'de İstanbul -Kadılığı- pâyesine terfi eder. Sultan Abdülmecit de aldığı bu pâyeye binaen kendisine Mecidiye nişanı ihsan eder.

Meclis-i Âli-i Tanzimatın 1278 (1861) yılında ilga edilmesi üzerine yerine kurulan Meclis-i Vâlây-i Ahkâm-ı Adliyye üye olur. Aynı yıl Mayıs ayında bir miktar mülki ve askerî erkân ile İşkodra'da meydana gelen ihtilali bastırmak üzere görevlendirilir. Buradaki görevin iki ay gibi kısa bir zamanda başarı ile tamamlar. Anadolu ve Rumeli'de meydana gelen olaylı bölgeleri izlemek üzere bir Babıalı'de teşkil edilen kalemin sorumluluğuna getirilir.

Bosna müfettişi Ziya Bey'in azli üzerine bu görev uhdesine tevdi edildi. Buradaki görevine gitmek üzere iken 1280 (1863) yılı Muharrem ayının başlangıcında (24 Haziran 1863), "Sadaret-i Anadolu" (Anadolu Kazaskerliği) pâyesi ile birinci rütbeden Mecidiye nişanı alır. Bu taltifi müteakip Bosna'ya gider. Bir buçuk yıllık görevi esnasında gerekli ıslahat ile birlikte masrafı Bosna halkı tarafından karşılanmak üzere iki alay asker düzenlemeyi başardı. Buradaki başansı ikinci rütbeden bir kıta "Nişân-ı Osmanî" ile ödüllendirilir. Bu olaya kadar ilmiye kesiminden hiç kimseye "Nişân-ı Osmanî" verilmemiştir.

1281 (1864) yılının Cumâde'l-âhire başlangıcında görevini tamamlayarak Bosna'dan İstanbul'a döndü. Bosna askerine verilen tüfenklerden biri "nişân-ı üfûhar" olmak üzere kendisine ihсан edildi. Bu sırada Cebel-i Bereket ve Kozan taraflarında meydana gelen

isyanları basturmak üzere oluşturulan "Fırka-i Islahiye Heyeti" ile birlikte İskenderun'a gitti. 1282 (1865) senesi başlangıcındaki bu görevi, isyanların bastırılması ve gerekli islahatın gerçekleştirilmesi altı aylık sürede tamamladı ve İstanbul'a döndü. Sultan Abdülaziz bu başansını kendisini huzura çağırıp murassa' bir mahfaza ile taltif etti. Bu aşamada kazaskerlik rütbesi irade-i kat'iyye ile vezârete dönüştürüldü. Bu onun ilmiye sınıfından alınıp mülkiye sınıfına geçmesi anlamına taşıyordu. Sonuç itibariyle efendilikten alınıp paşalığa geçirilmişti. Cevdet Paşa bunu istemiyordu çünkü "İlmiye mensupları mülkiye mensupları kadar bol para kazanamazlardı ama gelecek güvenceleri diğerine göre daha sağladı." (s. 83). Bunun üzerine Sultan Abdülaziz Han'ın özel emri ile arpalık beledi olarak on bin kuruş aylık ile Halep vilayeti tevcih edildi. 1282 yılının sonlarında Halep'e gitti. İki yıl süren Halep valiliğinden sonra 1284 (1868) yılı sonlarında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başkanlığına getirildi. Divanın Nezârete dönüşmesiyle Adliye Nâzırı oldu. Bakanlığı esnasında nizâmî mahkemeler örgütünü kurarak bununla ilgili kanun ve nizamnâmeleri hazırladı. Ünlü *Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)* adlı eserin 4 cildini bu görev esnasındaki çalışmalarının bir sonucu olarak tamamladı. Buradaki başarılı çalışmaları nedeniyle birinci rütbeden "nişân-ı Osmanî" ile ödüllendirilmiştir. Beşinci cildin çalışmaları sürerken bazıları bu eserin "daire-i ilmiyye"de değil de, "dâire-i adliye"de yapılmasından dolayı Cevdet Paşa aleyhinde dedikodu ürettiler. Bu durum Sultan Abdülaziz nezdinde etkisini gösterince Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezâretinden azledilerek 1287 (1870) yılının Muharrem ayında Hüdâvendigâr vilayeti Valisi olarak atandı. Ancak kısa bir zaman içinde Bursa'ya gitmeksizin "ma'zûl ve kayd-ı hayat" şartıyla ve aylık on bin kuruş maaş ile evinde "*Tarih-i Cevdet*" ile meşgul olmaya başladı.

1288 (1871) yılı Cumâd'el-âhiresinin sekizinde (24 Ağustos 1871) Şûray-ı Devlet azalığı ve Tanzimat Dairesi reisliğine getirildi. Bu süre içinde *Kitâb-ül Vedia'*nın matbû nüshaları imha edilerek altıncı kitap olarak *Vedia'*nın konulan da bölüm olabilecek şekilde *Kitâb-ül- Emânat* yazılmıştır. Bu süreçte vefat eden Sadrazam *Âli Paşa*'nın yerine Bahriye Nazırı Mahmut Paşa Sadrazam olur. Mahmut Nedim Paşa kendi başkanlığı altında bir Tenkihat Komisyonu teşkil eder; kabinede komisyonun adını Islahat Komisyonu'na dönüştürür ve Ahmet Cevdet Paşa'yı da bu komisyonda görevlendirir. Mecellenin altıncı kitabı gibi yedinci kitabı da 1289 (1872) yılının başlarında bitirilerek yayımlanır. Türkçenin bilim dili olmaz düşüncesinin yanlışlığına işaretle, "lisanımızın her şeye kabil olduğunu, bu lisan ile her fenden güzel eserler yazılabileceğini" kanıtlama çalışması olarak *Takvim-ül Edvâr* adlı eserini yayımlar.

25 Ağustos 1871'de Cevdet Paşa'ya yeniden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti ile Şûray-ı Devlet (Danıştay) Tanzimat Dairesi başkanlıkları verildi. Mecelle'nin 8. Cildi hazırlandığı sırada Maraş valiliğine tayin edildi, ancak 6 Ağustos 1872'de Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti başkanlığına atanarak tekrar İstanbul'a alındı. Kısa bir süre sonra da Şûray-ı Devlet üyesi, ardından da Evkâf Nâzırı oldu (1873). Aynı yılın sonlarına doğru Maarif Nâzırlığına getirildi. Nâzırlığı zamanında ilkokullardan yüksekokullara kadar her seviyede ders programları yapıldı. Yeni bir elifba cüzü hazırlanarak bastırıldı. Nuruosmaniye Camii avlusunda modern öğretim yöntemlerine göre, "İbtidaiyye" adıyla bir ilkokul açıldı. Dâr'ul Muallimin "Sıbyan", "Rüştiye" ve "İdadiye" olmak üzere üç kademeye ayrılarak yeniden düzenlendi. Ahmet Paşa'nın kendisi de *Kavâid-i Türkîyye*, *Mi'yar-ı Sedad* ve *Adâb-ı Sedad* adını taşıyan üç okul kitabı yazdı. *Kıyas-ı Enbiya* adlı eserinin üç cildini de tamamlayarak bastırdı.

1874'te Şûray-ı Devlet başkan vekilliğine getirilen Cevdet Paşa, Mecelle'nin on ikinci cildini de hazırlatmıştı. 2 Kasım 1874 tarihinde Yanya valiliğine; 1875'te de önce Maarif Nazırlığı ve kısa bir zaman sonra da Adliye Nazırlığına getirildi. Bu sonuncu görevi sırasında Ticaret Nezareti bünyesindeki ticaret mahkemelerini Adliye Nazırlığına bağladı. Bu arada Bulgaristan'da görülen isyan belirtileri üzerine Rumeli teftişiyile görevlendirildi. Edirne, Filibe yoluyla Sofya'ya gitti; döndüğünde nâzirlikten azledilip Şam valiliğine tayin edildiyse de daha Suriye'ye ulaşip görevine başlamadan üçüncü kez Maarif Nazırlığına getirildi. Bir süre sonra tekrar Adliye Nazırlığına atandı. Bu sırada 16. cildi bitirerek *Mecelle*'yi tamamladı.

İbrahim Edhem Paşa 1877'de Sadrazam olunca, Dahiliye Nazırlığına getirildi. Bu görevi esnasında mülkiye memurlarının hâl tercümelerinin kaydedildiği Sicil-i Ahval Defterini tanzim ettirdi. Aynı yıl Evkaf Nazırlığına atandı. 1878'de Suriye valisi olarak Şam'a gitti. Bu sırada Kozan'da Kozanoğlu Ahmet Paşa tarafından çıkarılan isyanı bastırmakla görevlendirildi. Bu görevi esnasında Şam valiliğine Mithat Paşa'nın atanması üzerine açıkta kaldı ve Kozan'daki görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü. Yolda Ticaret Nazırlığına atandığı haberini aldı. Haziran 1879'da Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Sadareten istifası üzerine on gün süreyle Sadrazamlığı vekaleten yürüttü; Meclis-i Mahsûsa-i Vükelaya başkanlık yaptı. Sait Paşa Başvekil olunca tekrar Adliye Nazırlığına getirildi. Bu defaki Adliye Nazırlığında 26 Haziran 1880'de açılan Mekteb-i Hukuk'ta usûl-i muhakeme-i hukukiye, belagat-i Osmaniye ve ta'lim-i hitabet derslerini verdi. Ahmet Vefik Paşa'nın Başvekil olması üzerine 30 Kasım 1882'de Adliye Nazırlığından ayrıldı ve üç buçuk yıl resmî görevlerden uzak kaldı. Bu sırada *Tarih-i Cevdeti*, *Kavâid-i Osmaniye* - *ye*'yi tamamladı.

Ahmet Cevdet Paşa son olarak Server Paşa'nın vefatı üzerine 11 Haziran 1886'da beşinci kez Adliye Nazırlığına getirildi. Ancak Sadrazama Mehmet Kâmil Paşa ile anlaşmazlık yüzünden kısa bir süre sonra ayrılmak zorunda kaldı. 10 Mayıs 1890'da II. Abdülhamit kendisini Meclis-i Âli'ye tayin etti.

Ahmet Cevdet Paşa bundan sonraki yaşamını bilimsel çalışmalara ve çocuklarına adadı. 26 Aralık 1895'te kısa süren hastalığı sonucunda Bebek'teki yalısında vefat etti. Cenazesi döneminin en parlak tören ile defnedilmiştir. Mezarı Fatih Sultan Mehmet Türbesi haziresindedir.

Eserleri

1. Tarih-i Cevdet, 2. Tezâkir, 3. Ma'rûzât, 4. Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ, 5. Kırım ve Kafkas Tarihi, 6. Mukaddime-i İbn- Haldûn, 7. Belâgat-i Osmaniye, 8. Kavâid-i Osmaniyye, 9. Medhal-i Kavâid, 10. Kavâid-i Türkiye, 11. Divân-ı Sahib Şerhi'nin Tetimmesi, 12. Mi'yâr-ı Sedâd, 13. Adâb-ı Sedâd fi ilmi'l-âdâb, 14. Beyân'ül-Unvân, 15. Takvîm'ül-Edvâr, 16. Mecmuâ-i Ahmed Cevdet, 17. Hulâset'ül- Beyân fi te'lîfil- Kur'ân, 18. Mecmuâ-i Âliye, 19. Ma'lûmât-ı Nâfia, 20. Hüye-i Saâdet, 21. Eser-i Ahd-i Hamîdî. Bunların dışında bazı eserlere yazdığı ta'likatlar (yorumlar) ile Sultan Abdülhamit'in arzusu üzerine bir Divan'da topladığı şiirleri de bulunmaktadır.

Türk Sosyolojisindeki Yeri

Ahmet Cevdet Paşa'yı "*Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*" adıyla doktora tezi olarak çalışan Ümit Meriç, onun için "Osmanlı Devleti'nin kendisiydi." (Yazan, s. 9) nitelemesinde bulunur. Bu değerlendirmenin büyük bir gerçekliğe işaret etmekte olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü Cevdet Paşa özelinde, yaşamını sıradan bir süreç olmaktan çıkaran, başan azmı ve isteğini üst düzeyde tutan olağanüstü bir ruhla karşı karşıyasınız. Bu ruh bir insan kadar, bir kültür ve bir toplumun kendini geliştirme heyecanı ve isteğinin de en temel itici gücüdür. İbn-i Haldun buna "asabiyyet" diyordu. Başarma azminin üzerinde gelişen yüksek motivasyon duygusu bireyleri olduğu kadar toplumları ve devleti de ileriye götüren önemli bir faktördür. Cevdet Paşa yaşam öyküsüyle bunu kanıtlamıştır. Küçük bir Osmanlı kasabasında devlet destekli ailevi koşullarda rahat ve âsude bir hayat yaşayabilecekken; bilim ve siyasette gelişecek bir yaşam öncesinde tercihini öngöremediği bir gelecek için "çalışma", ve "bireysel performans"tan yana kullanmış olması, ancak böyle bir yaşama yansıyan destansı öyküyle açıklanabilir. Osmanlı da siyasi örgütlenmesinin bilinen tarihsel ve sosyolojik süreçle bu bireysel öykünün sosyo-kültürel ve politik zemininde boy göstermiştir. Ama Cevdet Paşa'nın yaşam öyküsü işte bu büyük ve cesametli gövdenin (İmparatorluğun) kendini taşımakta zorluk çektiği bir dönemde, hem bu zorlukların hem de bu zorlukların yol açtığı rahatsızlıkları bir ömre sığdıran bir adamın öyküsüdür. Medrese hocalığında vekâleten sürdürdüğü Sadrazamlığına kadar gelişen bürokratik ve bilimsel yaşamı ilginç bir hareketliliğe sahne olmuştur. Bir yandan devletin en stratejik makamı kendisine tevdi edilirken, birden uzaklaştırılması son derece kaypak bir resmî (bürokratik) yaşamın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Efendilikten alınıp paşalığa getirilmesi; merkezden uzaklaştırılıp taşraya gönderilmesi, nazırlıktan alınıp valiliğe gönderilmesi; valilik için uzun bir yolculuğa çıktığında "Nazır oldun" gerekçesiyle geri döndürülerek yolculuğunun tam ortasında geri çağırılması ve bunların sayısız defalar gerçekleşmiş olması onun öyküsünün nasıl kaypak bir zeminde geliştiğini gösterir. Sanıyorum Ahmet Cevdet Paşa'nın büyüklüğü buradadır. O, bütün bu sağlıksız zemine karşın zihinsel (entelektüel) ve bilimsel performansından ve buna bağlı olarak üretkenliğinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Siyasal işlerde devlet sorunlarıyla yoğunlaşırken bilimsel çalışmalar yapmış; bilimsel çalışmalar yaparken de siyasal örgütlenmenin aktüel konuları üzerinde kafa yorarak bu alanın yazılı metinlerini hazırlamaktan ve üretmekten geri durmamıştır.

Cevdet Paşa çok yönlü bilim adamı türünün -sanayileşme sürecini de içine alabilecek bir zaman dilimi içinde- son örnekleri arasındadır. Bilim ve siyaset adamı olarak iki farklı kategoride özgün olabilmenin âdeta bir prototipidir. Her iki alanda da son derece başarılı olmuştur. Bilim adamlığında devrinin alanında ortaya çıkan tüm pâyelerini elde etmiştir. Bu çerçevede tarih, felsefe, hukuk, din, sosyoloji ve edebiyat alanında eserler vermiştir.

Ahmet Cevdet Paşa'ya "Sosyolojide bir yer düşünmek ne denli gerçekçidir?" diyenler olabilir. Böyle bir soru sosyolojinin sanayi toplumuna özgü bir bilim dalı olmasından kaynaklanan ön yargılar üzerinden gelişir. Bunun mantığı şudur: Sosyoloji sanayi toplumunun hilimi olduğuna göre henüz sanayileşme ve onun sorunlarını yaşamamış toplumlarda sosyolojiden ve sosyologlardan söz etmek gerçekçi olamaz. Esasen bu soru

toplumsal sorunların biricik kaynağının sanayileşmeye indirgeme anlayışıyla paralel olarak üretilir. Buna göre sanayileşmenin olmadığı bölge ve alanlarda toplumsal sorunlar olmayacağı için söz konusu yer ve kültürlerde sosyolojinin varlık zemini bulması mümkün değildir. Doğrusu bu tespit sosyolojinin özü ile asla bağdaşmaz. Topraklarını, sosyal ve siyasal reflekslerini hızla kaybeden bir imparatorluk ve halkları, sosyoloji için zengin ve özgün birer malzemedir.

Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve siyasal açıdan yaşadığı çözülmeye tanık olmuş; olayların gidişatı üzerinde inisiyatif alabilecek siyasi ve bürokratik konumlarda bulunmuş bir bilim adamıdır. O bu konumunu gerçekçi bir misyona dönüştürme noktasında gerekli olan entelektüel ve bilimsel yeteneklere sahip bir kişidir. Bu yeteneklerini çok iyi kullandığı söylenebilir. Elinde olduğu hâlde ülkenin sorunlu bölgelerinde askeri güç kullanma yerine bölge insanlarıyla empatik ilişkiler kurmuş olması onun sosyolog tarafının bir başarısı olarak değerlendirilebilir. Kendisi bir sosyoloji öğrenimi görmediği hâlde, bu sosyolojik tavır nereden kaynaklanıyor olabilir? Hiç kuşkusuz ki bunu da bilimsel yaşamında ve bilimsel kabiliyetlerinde aramak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, Cevdet Paşa'nın gerçek bir sosyoloji malzemesi olan İbn-i Haldun'un *Mukaddime*'sini Türkçeye ilk kazandıran kişi olduğu akla gelmelidir. *Mukaddime*, insan ve toplumları sosyolojik tarza en uygun biçimde sosyolojinin bilinen çıkışından yüz yıllar öncesinde tahlil eden bir çalışmadır. İbn Haldun'un asabiyet kuramı toplumların ortaya çıkışı ve gelişip güçlenmelerine ilişkin özgün bir kuramdır. Cevdet Paşa bu kuramı özellikle Fırka-i İslahiyye heyeti ile gittiği bölgelerde yöre insanını anlama noktasında adeta bir "anahtar", bir "ölçek" olarak kullanmıştır. Önce yöreyi, insanları, yaşama biçimlerini, yörenin önde gelen kişilerini ve onların kitleler üzerindeki rolünü algılama şeklinde ortaya çıkan sosyolojik tarz, kendisi için İbn-i Haldun tarzının *Mukaddime*'den tüten esin kaynağı olmuştur.

Ahmet Cevdet Paşa'nın sosyolojik tarzı kadar onu bugün sosyoloji tarihimizde esaslı olarak konumlanan düşüncesini ilham eden en önemli belge, *Tezâkir* adlı eseridir.

Ne var ki Ahmet Cevdet Paşa uzun yıllar sosyoloji alanında söz konusu olmadı. Bunun sebeplerinin başında Türkiye'de sosyolojinin "özgün bir Cumhuriyet öncesinin olduğu" düşüncesinin akla gelmeyişiştir. O nedenle Türkiye'de sosyoloji Ziya Gökalp'le başlatıldı. Doğrusu 1995 yılının 9-11 Haziran tarihlerinde Ankara'da düzenlenen "Vefatının Yüzüncü Yılında Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu" için *Tezâkir*'i kanıtlamış olmasaydım, bu metnin yazarı olarak bu özgün sosyologumuzun farkında olmayacaktım. Bu sempozyumda *Tezâkir* üzerinden Ahmet Cevdet Paşa'yı sosyolog olarak değerlendiren bildirimin Cevdet Paşa'yı doktora çalışması yapan değerli sosyolog Ümit Meriç'in görüşleriyle ilginç bir biçimde örtüşmesi, ancak bilimsel bir öngörü olarak yorumlanabilir. Ümit Meriç bildirisinde şöyle diyordu: "Ben Türkiye'de sosyoloji tarihinin Ahmet Cevdet Paşa'yla başlamasını öneriyorum. Çünkü, Paşa'nın, tarihi olayların çokluğunu, sosyolojik bir geometriye oturttuğu kanaatindeyim. O karşılaştırmalı bir sosyologdur. Ülke realitesinin Avrupa realitesinden farkını 1940-50'lerin Cumhuriyet sosyologlarından çok daha derin bir vukufu kavramış, kendi medeniyetini dünya medeniyetleri tarihi içindeki yerine yerleştirmiş, toplumlar arası ilişkilerdeki görevini vurgulamış ve toplumun "salâh-ı hâl" için

öneriler getirmiştir. Bu açıdan Fransız İhtilali sonrasında alt üst olan Avrupa toplumsal düzenini teşhis ve tedavi etmek isteyen 19. yüzyılın Avrupalı sosyologlarından hiçbir geri kalan tarafı yoktur. "*Sosyolojik Bir malzeme Olarak Tezâkir*" üzerinde duracaklar görecektir ki, Cevdet Paşa ölümünden 100 sene sonra da Türkiye'nin sosyologlarına yol gösterebilecek olan bir Osmanlı sosyologudur." (Yazan, s.10).

İşte Ümit Meriç Yazan'ın gönderme yaptığı bildiride Ahmet Cevdet Paşa'nın sosyolojik manevrasında öne çıkardığı ayrıntılar şunlardır:

Sosyolojik Bir Malzeme Olarak Tezâkir*

Tezâkir-i Cevdet ya da kısaca *Tezâkir*, *Cevdet Paşa* (1822-1895)'nın *Kıyas-ı Enbiya* ve *Tarih-i Cevdet* gibi ilk planda tarihçiliğini yansıtan eserlerinden biridir. Onun bu tarihçi yönünde *Tarih-i Cevdet*'in karakteristik bir önemi olduğu muhakkaktır. Üstelik "müverrihlik sıfatı"nın kendisine *Tarih-i Cevdet*'i telif ettiği için verildiği de bilinmektedir. Bu maddeten ve manen azim eser müellifin yaşamadığı devirleri, yetişmediği devlet adamlarını naklettiği hâlde değerinden bir şey kaybetmediği (...)” gibi yazanına da söz konusu alan (tarih)da hak ettiği şöhreti sağlamaya yetmiştir.

Tezâkir ise mahiyet farkı ile diğerlerinden ayrılır. Öncekilerde olayların ne kadar dışında ise bu eserinde *Cevdet Paşa* olayların o kadar içindedir. Tarihi olayları kapsamakla birlikte tümüyle tarihî nitelikte açıklanamayacak bir eser ortaya çıkmıştır. O hâlde *Tezâkir*'e bu farklılığı sağlayan özellikler nelerdir?

Eser, *Cevdet Paşa*'nın diğer çalışmalarından birinci derecede adıyla ayrılmaktadır. Resmî görevle bulunduğu, fiilen tanıklık ettiği olayları eleştirel yaklaşımla ele almış olması eserin özgün (orijinal) olan diğer boyutunu meydana getirmektedir. Her iki boyutu -adı ve işlevi- ile *Tezâkir* yeni bir yaklaşımı, yeni bir yöntemi denemektedir. Bir başka deyişle eser bu yeni yaklaşım denemesi ile üzerinde durulmaya değer bir çalışmadır. Bu konudaki ayrıntıya geçmeden önce eserin adı ve içeriği ile ilgili bilgilere yer vermek uygun olacaktır.

"Tezâkir", Arapça 'zikir' kökünden türeyen 'tezkire'nin çoğuludur. Esere anlamını veren bu tekil ifadenin ise sözlükteki karşılığı "hükümetten alınan izin kâğıdı; bazı meslek sahibi kimseler için yazılan biyografi"dir. Biyografi anlamına gelen 'tezkire geleneği'nin Türk kültüründe önemli bir yeri vardır. Bu çerçevede *Feridüddin Attar*'ın, *Tezki-retü'l-Evliya*'sı ile *Kıralızâde Hasan Çelebi*'nin, *Tezkiretü's Şuarâ*'sı ilk elde hatırlanan tezkirelerdir. Ancak Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inde biyografi son derece sınırlı bir unsur olarak yer almakta o nedenle de buradaki örneklerden ayrılmaktadır. Zaten biyografi ile sınırlı olan tezkire, divan edebiyatı dönemine özgü olarak şairlerin hayat hikâyelerinin anlatıldığı, şiirlerinden de örneklerin yer aldığı kitapların genel adıdır. Oysa *Tezâkir*'de biyografiler ancak olaylar gerektirdikçe söz konusu edilmekte, bu anlamda ana unsur "biyografi" değil "olaylar" olmaktadır.

Olayları ön plana çıkaran bu karakteristik tarz eseri biyografik kimlikten ve sözlük anlamından uzaklaştırmaktadır. Belirli bir gözlem ve tanıklığın sonucu olan olayların ağırlıklı olarak yer almış olması, *Tezâkir*'in bazı araştırmacılarca 19. yüzyılda "bugünkü anlamına gelmeyen hatırat"ın yerine kullanıldığını düşündürmüştür. Ne var ki, böyle bir nitelemenin de bazı eksikleri bulunduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Evet, eser

biyografiye indirgenemez, ama ağırlıklı boyutuna rağmen tümüyle "olay kaydı" olarak da düşünülmemelidir. Kişilerin, kararların ve uygulamaların da söz konusu edildiği ve yer yer eleştirildiği eser bütün bu özellikleriyle bir çeşit "*eclectique monographie*" olarak nitelenebilir.

Tezâkir Nasıl Ortaya Çıktı?

Encümen-i Dânişin kararı ve *Meclis-i Umûmi-i Maar ifin* arz ve ihtarı üzerine irade-i seniyye ile *Devlet-i Aliyyenin* tarihini yazma görevini üstlenen *Cevdet Paşa*'ya 6 Şubat 1855'te vakanüvislik görevi de tevdi edilir. Söz konusu tarihten itibaren *Devlet-i Altye* de meydana gelen olayların iç yüzünün anlaşılmasına esas olmak üzere bazı notlar tutmaya başlar. Zaten 'tarih'ini telif ederken bir taraftan da "eline geçirdiği vesikaları muhafaza ile devrin vekâyîini zaptetme" gibi bir alışkanlığı da bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak "Vakanüvis iken âcizane tesvid edilmiş olan zabıt varakaları gözden geçirildi." şeklindeki ifadesi düzenli olarak yapılan "kaydetme alışkanlığını" kanıtlamaktadır. *Cevdet Paşa*, bu muntazam kayıtları kendisinden sonra vakanüvis olan *Abmet Lûtfi Efendi*'ye tezkireler hâlinde göndermiştir. *Tezâkir-i Cevdet* işte bu tezkirelerden meydana gelmiştir.

Tezâkir-i Cevdet'in Lûtfi Efendi'ye gönderilen metinleri mevcut değildir. *Cevdet Paşa*'nın kaleminden çıkan müsveddeleri ise orta büyüklükte 21 defter halinde İstanbul Belediye Kütüphanesinde "Cevdet Paşa Evrakı" arasındadır. Eserin ilk tezkireleri *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 44 (1 Haziran 1333) ve 47. (1 Ekim 1333) sayılarında "*Vakanüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı*" başlığı ile yayımlanmıştır. Bu çalışmada ise *M. Ca-vit Baysun*'un çevirisi olarak *Türk Tarih Kurumunun* 1986 yılında 4 cilt hâlinde yapmış olduğu yayındaki metinler esas alınmıştır. Eserin yeni harflerle yapılan bu ilk örneğinin her bir cildi *Tezâkir* olarak sunulmuştur.

Eserde Yer Alan Belli Başlı Konular

Tezâkir, 40 'tezkire'den meydana gelmiştir.

Birinci tezkirede vakanüvisler arasında geçerli olan yöntemlerle daha önce vakanüvislik yapmış olanlar hakkında bilgiler yer almaktadır. Müteakip 4 tezkirede *Abmet Lûtfi Efendi*'ye bazı belgeler gönderildiğine dair açıklamalar bulunmaktadır. Bundan sonra 39. tezkireye kadar olan diğerleri ise eserin en önemli bölümlerini teşkil eder. Burada *Cevdet Paşa* bizzat görüp yaşadığı olayları eleştirel bir biçimde gözler önüne sermekte, Tanzimat döneminin, siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve ahlaki cephelerine yer vermektedir. Sık değişen görev hareketliliği *Cevdet Paşa*'ya ülkenin çok farklı yerlerinde bulunma imkânı sağlamıştır. Eserde bu fırsatları çok iyi kullandığını işaret eden gözlem ve deneyler dikkat çekmektedir.

Tezâkir'in 4. cildi tümüyle 40. tezkireden meydana gelmektedir. Bu uzun tezkire kendi deyişle "terceme-i hal-i âcizanesini (özgeçmişini)" kapsamaktadır. Özgeçmişinin bu ciltte ortaya çıkan ayrıntısında diğer tezkirelere yayılan görev ve faaliyetleri dâhil olmak üzere çocukluğu, gençliği, öğrenim hayatına, mesleki tecrübelerine dayalı gözlem, eleştiri ve değerlendirmeler bir kez daha dile getirilmektedir. Önceki tezkirelerin vakanüvislik ile sınırlı ilk elden tanıklık ve değerlendirme işlevinin sınırlılıkları bu tezkirede aşı-

larak süreç içinde söz konusu olan olay, anı ve gözlem ilgili dönemlere oturtulmak suretiyle anlatılmaktadır. Bu anlatım içinde bir devlet, eğitim ve kültür adamının dönemin siyasi ve toplumsal hayatı ile kesişen önemli ayrıntılarına yazarının çizdiği çerçeve içinde tanık olunmaktadır.

Tezâkir'in Ortaya Koyduğu Sosyolojik Gerçekler

Yöntem

Tezâkir, *Cevdet Paşa*'nın resmî görevi olan vakanüvisliğinin bir ürünüdür. Dönemin olaylarını kaydetmek anlamına gelen bu görev, 1855'ten 1865'e kadar sürmüştür. Vezirliği kabulü ile birlikte hem ilmiye sınıfından hem de vakanüvislikten ayrılmıştır.

Vakanüvisliğin özel bir çaba, yöntem ve titizlik gerektirdiği bilinci içinde olduğu olayları takdim ve analiz tarzından anlaşılmaktadır. Kaleme aldığı birçok olayda o, "atamış", "görevli" bir kişidir. Bu durum kendisini birçok olayın birinci derecede gözlemcisi yaptığı gibi; gelişen bazı siyasal ve toplumsal olayları öncesi ve sonrası ile değerlendirmeye imkânı da sağlamıştır. Bunu, onun yönteminde görmek mümkündür. Saltanatça, "*fevkalâde memuriyet-i mabsûsa*" ile çeşitli görevlere atanmış olması nedeniyle sık sık kendisini ülkenin çok farklı bölgelerindeki toplumsal ve siyasal olayların içinde bulmuştur. Bu sebeple *İşkodra* ve *Bosna-Hersek*ten *Orta Doğu*'ya kadar çok geniş alanda -farklı yörelerde- yaşayan insanların günlük yaşama biçimlerine, örf ve âdetlerine, siyasal örgütlenme biçimlerine, ticari ve ekonomik hayatlarına dair yerinde inceleme ve gözlemlerin yanı sıra yönteminin dikkate değer öteki teknikleri ise güvenilir kişileri bilgi kaynağı olarak dikkate almaktır. Bu anlamda olmak üzere "*sikâ'dan işitilmiştir*", "*mesmû-ı fakîr*" olmuştur şeklindeki ifadeler Tezkirelerde sık sık kullanılmıştır. Bazı *lâyihâ*, *fezle-ke* ve *mazbataların* onun kaleminden çıkmış olması da yönteminin bir başka boyutudur. Resmî malzemeleri kullanma yetkisinin yanı sıra bazı belgelerin elinde ve onun ürünü hâline dönüşmesinin yöntem açısından gerçek mesajı ise *Cevdet Paşa*'nın olayların ne kadar içinde olduğu şeklinde yorumlanabilir.

"Eleştiri", *Cevdet Paşa*'nın yöntemine yansıyan bir başka önemli tekniktir. Tezâkir'de kişiler ve icraatlar kadar olay ve olgular da eleştirel yaklaşımla sunulmuştur. *Mustafa Reşit Paşa*'yı Sadârete getiren şartları betimleyen şu sözler icraat sorumluluğundaki kişilerin ince ve ironik bir eleştirisidir: "*Bu devrin rıcalı güzel ömür geçirdiler, hoş geçindiler ve pek çok irad ve akar edindiler. Haklarını inkar etmeyelim dulâb-ı devleti güzelce idare ettiler. Muvazene-i makyeyi dahi gözettiler. Fakat haricen şan ve itibar kazanmayıp umûr-ı politikanın hüsn-i tesviyesinde râcil (yaya, bilgiz) kaldılar ve dabilen da-bi halk arasında rüşvet ve irtikap ile itham olundular. Zat-ı Şabane de onlardan usandı ve nihayet Rıza Paşa'yı azl ile Reşit Paşa'yı Hariciye Nezaretiyle Paris'ten Dersaadet'e (...) Sadârete geçirdi. Elhasıl Rıza Paşa devri geçip Reşit Paşa devri zübûra geldi.*"

Olgu eleştirisine örnek olarak da rüştiyelerin açılışı ile ilgili değerlendirmeler verilebilir. Bu okulların açılışı ile "tarîk-ı terakkide bir adım ileri atılmış", olmasına rağmen "İşin ortasından başlanılmış oldu. Çünkü *Meclis-i Muvakkat*'ın öngördüğü düzenlemeye göre sıbyan mekteplerinin ıslah olunup da onlarda yetiştirilecek çocuklar için Rüştiye Mektepleri küşâd etmek lazım gelirken sıbyan mektepleri statüsünde bırakılmıştır." demek, bilahere bu uygulamanın "rüştiye mekteplerinin itibarını zedelediğini" vurgulamaktır.

Cevdet Paşa'nın *Tezâkir'e* yansıyan gözlemleri dönemin toplumsal yapısını, bu yapının temel birimleri olarak siyaset, ekonomi, demografi, eğitim, kültür kurumları ile bunların yapıları ve işleyiş biçimleriyle günlük hayatın karakteristik alışkanlıklarına ışık tutmaktadır. Bu yöntemiyle o, prototip gruplar üzerinde çalışan sosyolog gibidir. Söz konusu alanlarda ülke geneliyle ilgili ipuçlarına sahip âdeta bir örnekleme sunmaktadır. *İşkodra, Bosna, Taşlica, Bursa, İstanbul, Sis, Kozan, Zeytin, Suriye* vs. farklı bir coğrafi dağılımı işaret etmektedir. Ancak imparatorluğun döneme özgü geniş yerleşim gerçeği göz önüne alındığında *Cevdet Paşa*'nın içinde bulunduğu faaliyet alanının tipik bir "örnekleme tabanı" oluşturduğu söylenebilir.

Tezâkir'in Siyasi Boyutu

Dönemin siyasi olayları başta padişahlar olmak üzere icrâ sorumluluğunda olan devlet adamları; Tanzimat ilanı, Islahat Fermanı, bazı belgelerdeki siyasi ve etnik sorunlar; ülke içindeki isyanlar *Tezâkir*'de yer almaktadır. *Cevdet Paşa* bu olayların birçoğunda teftiş, ıslahatçılık gibi işlevlerle etkin görevler üstlenmiştir. Bu bağlamda olmak üzere bir dönem "Bosna ciheti müfettişliği" görevi ile *Bosna-Hersek* ve *İşkodra*'da bulunan *Cevdet Paşa*, bir başka dönemde de *Güneydoğu Anadolu*'da isyanları bastırmak ve ıslahat yapmak üzere kurulan *Fırka-ı Islâbiyye* heyetinde "*memuriyet-i fevkalâde*" ile görevlendirilmiştir.

Eserin geneli içinde ayrıntıları ile birlikte siyasi boyut çok zengin bir yelpaze ortaya çıkarmaktadır. Macar isyanı, Rusya ile sorunlar, Kırım Savaşı'nın çeşitli safhaları, kutsal bölgelerde meydana gelen isyan, Lübnan'da Dürziler ile Maruniler arasındaki çatışmalar, Sürbistan'daki karışıklıklar, *İşkodra* isyanı, Kuleli Vak'ası, Kozan isyanı, Karadağ sorunu gibi çeşitli siyasi hareketler gözlem ve değerlendirmelere konu olmaktadır. Bunun yanı sıra Tanzimatın ilan ve sonuçları, vükela entrikaları, Islahat Fermanı, padişah cülûsları, Âli ve Fuad paşaların Sadâreti gibi özel/siyasi olaylar da eleştirel tarzda sunulmaktadır.

Sosyal ve Ekonomik Boyut

Sosyal yapının siyasi boyut dışında kalan diğer temel birimleri olan ekonomi, hukuk, eğitim, ahlak, kültür gibi toplumsal kurumlar bu boyut içinde düşünülmelidir. Onun bu konudaki ilgisinin oldukça geniş bir alanda geliştiği görülmektedir.

Verilen canlı ve çarpıcı örnekler ülke ekonomisinin nasıl bir dar boğazdan geçtiğini, sosyal hayatın ise hangi değerler ve alışkanlıklar üzerinde hayatîyet bulduğunu göstermektedir. Bunlardan ekonomik bir terim olan Fransızca *crise* sözcüğünün Osmanlı literatürüne giriş öyküsü son derece ilginçtir.

Mısır Valisi *Mehmet Ali Paşa* hanedanından bey ve paşalarla hanımların İstanbul'a gelerek, ev, yalı ve ticarethaneler satın almaları ile ortaya çıkan geçici ticari hareketlilik sonucu "memurlar ay başında maaşlarını alıp hoş geçinir, esnaf ve tüccar ise artan alışveriş (ahz-u itâ) ile çok para kazandıklarından işin sonunu düşünmez hâle geldiler. Bazı insanlar bu yapay ortamda birer "servet-i kâzibe" sahibi oldular. Şirket-i Hayriye vapurlarının işlemesi de Boğaziçi şenliği ile sahildeki gayr-i menkullerin değerini artırdı. Fakat bu durum, bu "servet-i kâzibe", "mali dengeyi bozduğu gibi, devletin varidatı mas-

raflarını koruyamayacak" raddeye getirdi. İlk kez olmak üzere Maliye Nazırı *Nafiz Paşa* tarafından aybaşında aylıkların ödenmesinde bir hafta tehire mecbur kalındığının itiraf edilmesi hikâye edildikten sonra şöyle bir değerlendirme yapılıyor: "Görüldü ki devletin masârifi varidatını haylice aşmış, maliye ise sahinen fenalaşmış. Hazine bir *crise* haline düşmüş. Bak belaya ki *crise* lâfzının lisan-ı Türkîde tercümesi yok. Âna mukabil bir kelime hulmak dahi bir mesele oldu. Bir gece *Fuad Efendi*'nin yalısında bulunduk ve mesele der-miyân edildi. Lede-t-taharri *bubran* lâfzı bulundu ve *crise* tercümesi olmak üzere kabul edildi."

1868'deki bu olayla birlikte önem kazanan mali sorunların çözümü /ıslahı için tasarrufa yönelmenin gerekliliğine rağmen *istikraz* (borçlanma) yolunun açılmak istendiği de belirtiliyor. Bu aşamada ise *Tezâkir*'de son derece çarpıcı bir gelişmeye yer veriliyor: Fakat Paşa'nın da isteği doğrultusunda mali buhranı telafi için *Fransa*'dan bir miktar borç altın alınır. Ancak Padişahın *Fuat Paşa*'ya "*Ben bu devleti selefîmden nasıl buldum ise halefime öylece terk edeceğim. Eğer bu istikraz bozulmaz ise saltanattan istifade edeceğim.*" demesi üzerine söz konusu borç sözleşmesi feshedildiği gibi, gerekli ödeme de vekiller arasında ortaklaşa paylaşım ile gerçekleştirilmiştir.

Tezâkir'de ekonomik kriz ile ahlaki çöküntü arasında paralellik kurulmaktadır. Mısırlı *M. Ali Paşa*'nın yakın çevresinin bol para ve aşırı tüketim hırsı ile İstanbul'a ve saray çevresine getirdikleri yeni alışkanlıkların ülkedeki mali denge ile birlikte fuhuş, rüşvet, irtikap vb. olaylara yol açtığı şeklindeki toplumsal olumsuzluklara yer verilmektedir. Bu yeni toplumsal hayatın bir sonucu olarak *Serfiraz Hanım* lüks ve israfın, aşırı tüketim alışkanlığında kadın sefâhatinin saray çevresi kadınları arasında prototipi kabul edilerek *Tezâkir*'in değişik bölümlerinde yer almıştır.

Burada ahlaki bozulmanın büyük ölçüde İstanbul dışındaki etkenlerle açıklama çabası dikkat çekmektedir. *Serfiraz* kadının şahsında başladığı belirtilen israf ve sefahat Mısırlı hanımların kötü örnekliliği ile ilişkilendirilmektedir: "Mısır hanımları İstanbul'a dökülüp geldiklerinde sefâhat ve israf kapılarını açtılar. Onlara bakarak vükelâ ve memurinin haremeleri ala'l-husus *Fuad* ve *Ali Paşa* daireleri dahi israfa düştüler. Şehir hanımlarının bu etvâr-ı sefihâneleri saray-ı hümayûna sirayet etti. Saraylı kadınların sefâhatları ise cümlesini bastırdı ve ibtida Hazine-i Hâssa'yı ha'dehû maliye hazinesini hâl-i iflâsa götürdü."

Sultan Abdülmecit'in "ziyade metfun ve mecbur" olduğu *Serfiraz* kadının hâl ve hareketleri gerçekte dönemin toplumsal hayatına ilişkin yeni kıyırdaşıların ve gelişmelerin sembolik ifadesi gibidir. Henüz bu konuda tam bir serbesti olmamasına ve üstelik yeni yaklaşımlar ve sınırlamalar olmasına rağmen kadınlar sokakta, çarşıda, pazarda alışverişe çıkmaktadırlar. Bu durumun "Millet-i İslâmiyeye pek ağır göründüğünü" ifade eden *Cevdet Paşa* ilk önlem olarak Sadâretçe Meclis-i Mahsusta müzâkare sonucunda "Kadınların atlas ferace giymemeleri ve ince yaşmak kullanmamaları (....), hilâf-ı harekette bulunanlar olursa feracenin yakası kesilmek ve kocaları ceza görmek gibi(....)" tehditleri içeren son derece şiddetli bir ilanname kaleme alınması üzerine *Sultan Abdülmecit*'in *Rıza Paşa*'yı çağırarak bunun icrası kabil midir? Bu şiddeti benimkilere mi edecekler?" diyerek karşı çıkmasının temelinde *Serfiraz* tutkunluğu yatmaktadır. *Abdülmecit*'in bu kadına aşırı tutkunluğu, onun davranışlarını âdeta dokunulmaz kıldığı için is-

tediğini yapmakta, istediği yerlerde gezip tozmaktaydı. Diğerleri de onu model aldıkları için "Onu kıskanır ve ona nispet seyir yerlerinde ve Beyoğlu'nda muhill-i ırz-u namus olacak vechile dolaşırlardı. Kerimleri sultanlar dahi bu yolda onları taklid ederlerdi. Anların bu misüllü hal'ü hareket-i nâbecalan namus-ı saltanatı ihlal eder olduğundan hüküm müteessir olsa dahi bundan önünü alamazdı. Çünkü valideleri *Bezm-i Âlem Sultan* hazretleri eğerçi bu yolda lisana gelmiş idi." Buradan anlaşılacağı üzere "kadının toplumsallığı" buna bağlı olarak kadının ortaya çıkan kısmi serbestisi (özgürlüğü) gerçekte kalenin içinden fethedilmesi ile ilgili olarak işlemiştir.

Saray kadınlarının israfı kadar "sultan düğünleri" de bu çerçevede eleştiri konusu olmaktadır. Tasarruf düşüncesi bu olaylara bağlı olarak birinci derecede ekonomik çözüm işleviyle eserin değişik yerlerinde işlenmektedir. Bu konuda yer verilen Hatt-ı Hümayûn tasarrufun saltanat düzeyinde gereğinin dile getirildiği bir belge niteliğindedir. Hatt-ı Hümayûn'da "Tasarrufat-ı sahîhaya bakılmayarak (...) devlet zarara sokulduğundan bahisle, gelişigüzel harcamaların vatan sevgisi ile bağdaşmadığından "cümlelerin hadd-ü haline göre zâtça dahi bir hüsn-i idare yolu tutulması elzem (....)" görüldüğü düşüncesi egemendir.

Ancak bu dönem, *Tezâkir*'in çeşitli bölümlerine yansıtıldığı üzere israf ve plansız harcamalarla ortaya çıkan "mali buhranı" çözemediği gibi beklenen ekonomik dengeyi de oluşturmamış görünüyor. Hatta 1278 (1862) Cumadülulasının sonrasında *Fuat Paşa Dersaadet*'e gelmeden "Kaaime ile yüzlük altın bir gün üç yüz kuruşa kadar çıkmış ve ferdâsı günü üçyüzü geçmiştir. Müteakiben dört yüze varır varmaz hiç geçmez olmuştur. Fazla alanların ellerinden cebren ekmek almaya çalışanlar dahi olmuştur. Sokaklarda ekmek kapışmak gibi ihtilal emareleri bile meydana gelmiştir. Bazı insanlar da bu hali görerek silah ve cephane tedarikine kalkışmışlar ve dükkânlar kapanmıştır. İstanbul'u bir acayip dehşet istila ederek halk ne yapacağını şaşırmıştır." Olaylar beraberinde "istikraz" ve "kâimenin ref'u ilgâsını" getirdi. Ardından dönemin bir çeşit borsası olan *Havyar Ha - m*ı kapatıldığı gibi bu sorunun ortaya çıkmasında etkisi olan bazılarının da mahkûm edildiği verilen bilgiler arasındadır.

Cevdet Paşa'nın daha çok İstanbul özeliyle ortaya koyduğu buradaki toplumsal manzara *Tezâkir*'de onun İstanbul dışındaki faaliyetleriyle genişletilmektedir. Bu genişliğin ise tipik monografilerle zenginleştirildiğine tanık olunmaktadır. Onun *İşkodra, Bos - na, Bursa, Payas, Sis, Adana, Kozan, Halep* gibi kasaba ve şehirlerdeki gözlemleri söz konusu yerlerin demografik, coğrafi ve sosyal yapısındaki ayrıntılarına ilişkin bilgilerle birer monografi kimliğinde sunulmaktadır.

İşkodra

Sancak dâhilinde çıkan karışıklığı gidermek amacıyla *Cevdet Paşa* 1862'de *İşkod - ra*'ya gönderilir. *Tezâkir*'de yer alan İşkodra halkına, çevresine, sosyal hayatına dair bilgiler onun bu görevinin paralelinde ortaya koyduğu gözlem ve izlenimlerini içermektedir. Sancağın hane, kaza ve nahiyelerini içeren cetvellere de yer veriliyor. Verilen bilgilerden İşkodra ve çevresinde yaşayan halkın gerçekte "vahşi (ilkel yaşam üzere olmaları) adamlar oldukları hâlde Padişah emirlerine son derece itaatkâr ve saygılı" oldukları öğreniliyor.

Cevdet Paşa, bulunduğu süre içinde kimsenin kimseye kurşun sıkmayışı gerçeğini bunun bir kanıtı olarak örnekleniyor. Halkın bu toplumsal uyumu ile ilgili bir başka örnek de İşkodra'daki Latin-Hristiyan kesimle Müslümanların birbirlerinin ölümlerine şehit diyecek kadar saygılı ve hoşgörülü oluşlarıdır. Hatta her iki kesim de kendi din görevlilerinin (papaz ve imam) ücretlerini de ortaklaşa ödemektedirler.

Cevdet Paşa'nın, İşkodra halkının sosyo-kültürel yapısını ortaya koyduğu analizden onun *Mukaddime* yazarı *İbn-i Haldun*'dan etkilendiği anlaşılmaktadır: "İşkodra kazası ahali-i müşerref olarak kasaba yani asabiyyet-i kadimelerini zayıf etmemişlerdir. Hatta malisyalann ismiyle telkîp olunurlar. Mesela vaktiyle ceddî *Luba*'dan gelmiş Hüseyin Ağa'ya Hüseyin Luha, Hot'tan gelmiş Hasan Ağa'ya Hasan Hot denilirdi (...)." Bu dağlı İşkodralılar neseplerini unutmamakla "birbirine yardım ve birbirini korumaktan ibaret olan nesebin ve akrabalığın faydalannı" paylaşmaktadırlar. Bunun da *Mukaddime*'deki karşılığı '*asabiyyet*'tir. Bu yorumuyla *Cevdet Paşa* öylesine *İbn-i Haldun*'cudur ki *asabiyette* ilgili *Mukaddime* sayfası âdeta onun tarafından dağlı İşkodralılara uyarlanmıştı.

Bosna-Hersek

Selefi Ziya Bey'in azli ile Bosna ve çevrenin belli başlı yerleşim birimlerinde incelemeler yapmıştır. Fırka-i Islahiyedeki göreviyle birlikte *Tezâkir*'de ayrıntılı ele alınan konu budur.

Bosna müfettişliğinin *resmî* amacı "Karadağ sorununun başlangıç ve kaynağı olan *nevabî-i âsiyye*'yi (isyan bölgelerini) râbita altına almak, *Kortnai*çte yanan hane ve kuleleri tamir ve inşa etmek, Kolaşin ahâlisinin iskânı ve korunmasıyla ilgili önlemleri almaktır." Ancak *Cevdet Paşa'nın* buradaki gözlem ve incelemeleri ile halkla ilişkileri siyasi görevini çoktan aşan bir faaliyet alanı oluşturmuştur. Onu görevinde başarılı kılan da bu yönüdür. Bu yönüyle o, *Dersaadetî Bosna*'da temsil eden bir siyasi değil, âdeta bir toplum mühendisi, bir barış gönüllüsüdür. Hristiyan bir çiftçinin Mostarlı bir Müslüman tarafından taciz edilmesi sorununda gösterdiği titizlik söz konusu misyonun canlı bir kanıtıdır: "Hristiyan çiftçilerden birisi Mostarlı Arif Efendi'nin çiftliği civarında boş ve hâlî yerden bir tarla açtıkça Arif Efendi bu benim hududum içindedir diyerek bu tarladan 'üçleme' nanuyla ücret almak istemektedir." Bunun üzerine *Cevdet Paşa* yetkilerini kullanarak Arif Efendi'yi "divan-ı harp" tarzında teşkil edilen bir komisyondan bir sene süre ile *Traumnike* sürülmesi kararını çıkartır. Böyle bir cezalandırmanın ise o güne kadar Bosna'da uygulanamayan "arazi nizâmâtının icrasına bir güzel mebd'e" olduğunu belirtmektedir.

Bosna'da askerî teşkilatlandırma çalışmalarının yanı sıra yer alan önemli ayrıntıların başında Bosna'da toplumsal hayat gelmektedir. Gerçekten böyle bir konuyu kaleme alacak kadar Bosna'da günlük hayatın içinde bulunduğu anlaşıyor. Gündüzleri mektepleri teftiş ederken geceleri de Bosna'da ecnebi konsolosların verdikleri "balo"lara gitmekten geri durmamıştır. Bu geceler sayesinde "Sarayda eyyam-ı şitayı ferağ-ı bâl ile geçirdik" demekten kendini alıkoyamamıştır. Gece ve gündüzleri, siyasi ve ticari hayatları kadar Bosna'nın mevsimleri, kışı ve baharı ile ilgilidir. Bosna'nın mesire âlemleri, Boşnakların sebat ve metaneti, Boşnakların evlilik âdetleri, Bosna'da el sanatları (saraçlık vs.), Bosna'da bahar, Bosna'da kış onun bu toplumsal tanıklığının özgün ayrıntıları ola-

rak 21., 22., 23. ve 24. tezkirelerin konuları arasındadır. Bu ayrıntıda o, “*El basıl Saray Bosna bir güzel şehir*” diyecek kadar duygusal; bu onun tanıklığı ise doğrudur dedirtcek kadar da yakın ve içeriden bir gözlemcidir.

Bosna halkı ile oluşturduğu ünsiyet onun farklı sosyo-kültürel ortamları dikkate almasını sağlayan “sosyal” ve “beşeri” yönüdür. Muhatabı olduğu kişi ve grupların günlük alışkanlıklarını, yaşama biçimlerini gözetmesi onun bu konuda sürekli ve ısrarlı duyarlıklara sahip olduğunu gösterir. Tarihçiliği ile siyasi misyonunun bileşiminden uzlaşmacı yorumcu, seçmeci ve sonuç alıcı bir toplum mühendisi, bir sosyolog tarzıdır bu.

Cevdet Paşa’yı Bosna’da ve diğer görev alanlarında başarılı kılan bu beşeri tarzı en iyi açıklayan örnek ise onun *Saray Bosna*’da şehrin ileri gelenleri ile halktan oluşan bir topluluğa hitaben yaptığı ve “Boşnaklara gayret verecek sözler” olarak nitelediği konuşmasının “mesajında” görmek mümkündür. Söz konusu konuşma, Bosna’da başta *Sokol - lu Mehmet Paşa* olmak üzere daha önceleri seçkin insanlar yetişmiş olmasını onların şahsında Bosnalılara övgü ile başlar. Gerçekte Bosna’daki gerileme ile atalet ve tembelliği sorgulamaya dönük konuşma bu yumuşak ve onurlandırıcı girişten sonra tatlı sert gelişerek şöyle devam ediyor: “El hasıl Boşnakların hüsn-i ahlâkı hasebiyle üç dört yüz seneden beri her asır ve zamanda içlerinden böyle meşhur ve memdûh zâtlar zûhura gelmiştir.”

Sözün bu aşamasında ise herkesin üzerinde düşünmesi gereken “boyut” ortaya konuyor. Bosna’nın bu parlak geçmişine rağmen “Kürk, elli seneden beri sizlere bir durgunluk ârız oldu. Bunun sebebi nedir? Arar isek bulabiliriz.” Devamlı âdeti yüksek sesle düşünerek, eski ve yeni Bosnalılar arasında ahlaki yaşamda herhangi bir fark olmadığını, bir yılı aşkın bir süredir bulunduğu yörede çöküş ve düşüş olarak nitelenecek bir ahlaki hadise ile karşılaşmadığını, üstelik tarihçiliği ve resmî görevi nedeniyle de Bosnalıların kendilerinden daha iyi tanıdığını belirtir. Onlara köylerinin dağ başlarında birbirlerinden ayrı noktalardeki evlerden meydana gelmesine rağmen, intihar, adam öldürme, ırz ve namusa tecavüz gibi insanlığa yakışmayacak hadiselerin ise başka yerlere nispetle yok denecek kadar az olduğunu söyler. Böyle bir gerçeği de halkın güzel ahlakına yeterli bir delil kabul eder. Bu nedenle hitap ettiği kitle şahsında tüm Bosnalılara, “Sizler üç, dört yüz sene önceki Boşnakların evladı, hayru’l haleflerisiniz.” diyerek problemin özüne ilişkin nihai tespiti yapar. Cevdet Paşa’ya göre, “Çağın gerektirdiği bazı değişimler her toplumda insanların tutum ve alışkanlıklarını da değiştirmekte olduğundan bu durum halk ve yönetimleri de etkilemektedir. Hadise şirazesi bozulmuş bir kitaba benzetilebilir. Ancak kitabın henüz yazılan bozulmamış, kâğıtları ise sağlamdır.”

Görüldüğü üzere hedef kitle halktır ve amaç onlara mesajı çok iyi ve etkili bir biçimde vermektir. *Cevdet Paşa* burada sergilediği bu insani ve toplumsal tarzı ile Bosna’da istenen sonucu almıştır: Bosna’da düzenli taburlar kurdurmuş; yanan kuleler ve haneler inşa edilmiş; Bosna’da araba değil “bargirlerin (at) bile zor geçtiği sokaklar pek işlek araba caddeleri” hâline getirilmiştir. Bu doğrultuda Bosna eyaleti onun görev süresi içinde “teşkilat-ı cedide” üzerine yeniden düzenlenmiştir. Eyalette *Travnik Sancağı*, *Banyaluka Sancağı*, *Bibke Sancağı*, *Yeni Pazar Sancağı*, *Hersek Sancağı* olmak üzere beş sancak oluşturulmuştur. Bu sancakların demografisi ile birlikte Bosna eyaletinin ticari hayatıyla ilgili istatistiki bilgiler de yer almaktadır.

Fırka-i Islâhiyye

Tezâkir'de yer alan en uzun ve ayrıntılı konulardan biridir. Anadolu'da ıslahat yapmak üzere kurulan *Fırka-ı Islâhiyye*'ye Cevdet Paşa "*fevkalâde memûriyet-i mabsûsa*" ile iştirak etmiştir. Fırka-i Islahiyyenin görevi "*Kozan*"ın zabt-u ıslahı, senelerden beri isyan halinde olan *Zeytûn* nahiyelerini ıslah ile *Kürtdağı* ve *Cebel-i Bereket* olarak isimlendirilen *Gavur* dağlarının dolaşarak buralarda meydana gelen bazı kıpırdanmaları bastırmaktır".

Bu vesile ile *Cevdet Paşa* Güneyin ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin kırsal ve dağlık kesimi ile belli başlı yerleşim merkezlerinde bulunmuş, söz konusu yerlerde siyasi ve sosyal uygulamalarda aktif rol oynamıştır. 28. *Tezkire*'den anlaşılabacağı üzere hükümetin kolluk gücü görevinden çok sosyalizasyon işlevi daha baskın olan bir faaliyet göstermiştir. Elbetteki kanun dışı hareketle mücadelenin gerektirdiği yöntem ve uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Fırka-i Islahiyyenin varlık nedeni bölgede isyan hâlinde olan ya da potansiyel isyan belirtileri veren kişi ve gruplardır. O nedenle *Fırkayı* dönemine özgü terörist güçlerle mücadelede ortaya koyduğu enerji ve yöntemiyle değerlendirmenin bugüne uygun önemli sonuçlar vereceği beklenebilir.

Herhalde Fırkanın kuruluş statüsü (organizasyonu) ve yöntemi üzerinde durulması gereken ilk önemli kısımdır. Ama bunlar içinde en önemlisi bu askerî gücün, döneminin saygın bir bilim ve kültür adamını çok önemli bir rol ve işlevle gruba almasıdır. *Siyasal düzenlemeden önce sosyal düzenlemeyi öngören bu Osmanlı uygulamasının Cumburiyet Türkiye'sine çok güçlü mesajları içerdiği düşünülebilir.*

Fırka-i Islahiye için ayrılan bölümde siyasi boyut dışında her biri birer sosyolojik malzeme olabilecek gözlem ve incelemeler büyük yer tutmaktadır. Yörenin aşiretleri, yaşama biçim ve alışkanlıkları gerekli ayrıntılarla anlatılmaktadır. Bu çerçevede *Varsak-lar, Sırkıntı, Aşşar, Lek, Karıntılı, Hacılar, Reybantiye, Tecirli, Karafakılı* şeklinde yer yer isimleri zikredilen aşiretler değişik nedenlerle söz konusu edilmektedir. Bazıları isyan hâliyle, bazıları iskân problemiyle, bazıları da günlük hayatlarına yansıyan ilginç yaşam ve tüketim alışkanlıklarıyla tezkirelerde yer almaktadır.

Paranın bir mübadele aracı olarak girmedığı yerel kültürler ile kadının kocasını boşama hakkının olduğu aşiret kültürleri, *Tezâkir*'deki bu ayrıntının ilginç örnekleri arasındadır. Örneğin *Hacı Osmanlı Karyesi*'nde halk alışverişi takas (mal değişimi) ile yaptığı için para kullanmaz. Onların bu alışkanlığını *Fırkanın* bu yoldaki ısrarları değiştirmiştir. Öyle ki daha önce kendilerine verilen "akçe"leri "Bunları ne yapalım?" diyerek almayan çocuklar bile kısa süre içinde "paranın kadrini öğrenmişlerdir."

Bir başka ilginç örnek ise *Cevdet Paşa*'nın özel tanıklığında gerçekleşir: Tecirli aşiretinde bazı konularda kendilerinin muhatabı olan Süleyman Ağa'nın kederli hâlinin nedenini öğrendiğinde oldukça şaşırır. Çünkü Süleyman Ağa karısı tarafından boşanmıştır. Bunu şöyle açıklar: "Meğer Tecirli aşiretinde kanlar kocalarını boşamak âdetmiş. Şöyle ki kan kocasına, "Ben ondan mahzûz değilim." diye haber gönderdiği gibi kocasından boş olumuş." Benzer bir hadisenin de *Aneze* aşiretinde olduğunu iştirmiştir. Hatta Antakya'da "bu yolda bir âdet-i garîbe" olduğundan bahisle burada örf ve âdetler gereğince kadınların mavi ferace giymediği sürece evlilik yürür, aksi hâlde mavi ferace giyinir giyinmez evliliğin bitmiş olduğuna dair bilgileri ilave eder.

Giderek taşra geneliyle ilgili olarak düşünöldüğünde son derece heterojen bir sosyo-költürel tablo ortaya koyan bu örnekler *Cevdet Paşa'nın* şöyle bir değeriendirme yapmasına yol açar: "Memâlik-i Devlet-i Aliyye hiçbir devletin memâlikine benzemez. Her köşesinde böyle birer garibe görölür. Bir vilayet diğeri bir vilayete, belki bir vilayetin sancağı diğeri sancağına uymaz. Onun için *devletçe mevzöl olan usölün her yerde muttarid olarak icraası nâ-kabildir ve bir vali veya mutasarrıf memur olduğı mabalde bir sene oturup da abâlinin etvâr-u efkârını öğrendikçe büsn-i idareye muktedir olamayıp lâ-ekall bir sene kadar şunun bunun ra'iyne müracaate muhtaç oluyor."*

Fırka-i Islabıyyenin sosyalizasyon sınırları içinde nitelendirilebilecek olan, diğeri çalışmalarının karakteristik olanları şöyle sıralanabilir: *Islabıye* ve *Osmaniye* kasabalarının tesisi, Ulaşlı Dağları'nda tahrir, Kürt Dağı Aşiretleri, Kozan'da ağalar ve yaşam biçimleri, köyden erzak satın alınması ve fiyat takdiri meselesi, gelişen ziraat uygulamaları, Halep sancağında usöl-i cedide ve usöl-i kadime üzere yerleşim uygulamaları. Bunlar arasında merkezî yerleşim birimleri olan *Halep*, *Payas*, *Adana*, *Kozan*, *Maraş*, *Urfa* gibi sancaklar hakkında demografik ve istatistiki bilgiler de yer alıyor. Aynıntı, *Hama*'da su bulunan noktaları gösteren harita yapıldığı bilgisine kadar geniş tutuluyor.

Fırka-i Islabıyyenin sosyalizasyon görevinin ortaya koyduğu en büyük sosyolojik gerçek ise yörenin henüz toprağı yerleşik hayata yabancı olan insanların bu realiteden kaynaklanan ekonomik, költürel ve eğitimisel sorunlarının varlığıdır. Sancak düzeyinde örgütlenen yerleşim birimlerinde bile insanların "zihinlerinde bâki olan bedâvet arzusu" onları eninde sonunda dağ ve yayla yaşamına zorlamakta hatta geri döndürmektedir. Öyle ki "terk-i âdet pek güç bir keyfiyet olduğundan kimisi çadırlara çıkmak ve kimisi dağlara dağılmak üzere cüz'i bahane arayıp hatta bazıların *Çukurova*'da ektikleri pamukları güzel neşv-ü nemâ bularak kemale gelmiş olduğu hâlde bunu satıp da para kazanmaya alışmamış olduklarından *Çukurova*'da bunları olduğu gibi terk ile yaylaya (...)" gidebilmektedirler. Bu insanlar taş ve kerpiçle bilinen evler inşa etmeyip "sazdan ve kamıştan huğlar inşasıyla" yetinen insanlardır. O nedenle de *Halep*, *Sis*, *Kozan*, *Adana* gibi yerleşim merkezlerinde mülki amirlerin ve görevlilerin oturacağı hükümet konağı gibi mekânlar ya yoktur ya da bu amaçla başlanılmış olan çalışmalar ise akamete uğramıştır.

Abmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* ile vakanüvislik ve tarihçiliğini aşan bir tarzı denemiştir. Yerinde inceleme, gözlem, olay ve kişî eleştinileri, mukayeseli tahliller gibi sosyolojik yöntemle daha yakın teknikler kullanmıştır. Sosyoloji, sosyal olaylarda hem genel hem de karakteristik olan şeyleri arar. *Olayların belirti bir zamana ve mekâna özğü ol - maktan çıkarılarak genel-geçer standartlara oturtulması ve bunlardan her dönem ve olay için sonuçlar çıkarılması Tezâkir'i salt tarîhi bir malzeme olmaktan uzaklaştır - maktaki onu sosyolojik malzemeye dönüştürmektedir.*

*Tezâkir*ait olduğu döneme sosyo-költürel, ekonomik ve siyasi boyutlarda tanıklık etmektedir. Yaşadığı toplumun değışim sorunlarını ve sancılarını son derece yakından gözleyen *Cevdet Paşa'nın Tezâkir*'deki bu tanıklığının söz konusu boyutlarda (költür, ekonomi, siyaset, toplum) araştırmacılara, aydınlara, icra sorumluluğundaki kişilere önemli mesajları bulunmaktadır. Buna göre:

Ahmet Cevdet Paşa

- Balkanlar üzerinde ve özellikle de *Borsa-Hersek* üzerinde çalışan, fikir üreten, politika yapan; araştırmacı, aydın ve siyasilere *Tezâkir*'deki *Bosna Nottarı*ndan öğreneceği çok şeyler vardır.

- Tanzimatın siyasi arka planına ilişkin özgün malzeme ve değerlendirmeler *Tezâkir*'i, Tanzimat araştırmacılarının ihmal etmemesi gereken bir eser hâline getirmektedir.

- Güneyde ve Güneydoğu Anadolu'daki göçebe ve aşiret kültürü üzerine yapılacak araştırmalar için *Tezâkir* önemli bir kaynaktır.

- Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısını yakın tarihin dönüşüm ve değişim kültürü üzerinde izlemek ve geliştirmek isteyen sosyologlar için *Tezâkir*'in gerekli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Tezâkir'in tanıklığından çıkan son mesaj da icra sorumluluğuna sahip olan kişilerdir. Döneme özgü terör ve isyan benzeri oluşumlara karşı oluşturulan siyasi güç içinde en az diğerleri kadar sorumluluk ve yetki ile donatılmış ilmiye sınıfından birinin yer almış olması, *Cumhuriyet Türkiye*'sinde terör karşısındaki yöntem arayışına ibretlik bir örnektir.

Sonuç

Ahmet Cevdet Paşa Türk sosyolojisinin önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Onun sosyolojideki bu konumu Türk sosyoloji tarihini Cumhuriyet öncesine çeken önemli bir tespittir. Bu gerçek ışığında Türk sosyolojisinin başlangıç serüveni 19. yüzyılın ikinci yarısında Ahmet Cevdet Paşa'nın içinde yer aldığı bir aydınlar kuşağına kadar uzanır.

Ahmet Cevdet Paşa'nın sosyolojik tarzı ise şöyle özetlenebilir:

- Ahmet Cevdet Paşa iyi bir eleştirmendir. Kişileri, olay ve olguları belirli bir eleştiri süzgecinden geçirerek sunmak onun önemli tekniğidir.

- İyi bir gözlemcidir. Değerlendirmelerini devletin ve toplumun ekonomik yaşamı ile günlük hayatın alışkanlıkları üzerine yaptığı gözlemlere dayandırmaktadır.

- Türkiye'de aşiret kültürü üzerinde gözlemlere dayalı ilk sosyolojik bilgiyi Ahmet Cevdet Paşa vermiştir.

- Olaylar arasında neden-sonuç ilişkisini gözetmektedir. Ekonomik kriz ile ahlaki çöküş arasında kurduğu paralellik bunun en tipik örneğidir.

- Sosyal olgu ve olayları irdelemede kullandığı en önemli yöntem ise asabiyet teorisi. "Asabiyet kuramı" onun, Osmanlı toplumunu tanımlamada kullandığı anahtar terimdir. Bu yönüyle Cevdet Paşa çağdaşlarının aksine sosyolojide gelenekçi bir tavırla İbn-i Halduncu bir tarzın temsilcisi olmuştur.

- Bütün bu tarzı büyük ölçüde İbn-i Haldun yaklaşımlarıyla karakterize edilebilir.

Kaynakça

- Baysun, C. (1986). Tezâkir-i Cevdet Hakkında. *Tezâkir 1-12*, XIII.
- Cevdet Paşa Maddesi. (1993). *İslam Ansiklopedisi*, 7, 443-450. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1970). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara.
- Doğan, İ. (1997). Sosyolojik Bir Malzeme Olarak Tezâkir. *Değişen Türkiye'de Bilim ve Kültür*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Doğan, İ. (1997). Sosyolojik Bir Malzeme Olarak Tezâkir. *Abmet Cevdet Paşa (1823-1895), Vefatının 100. Yılına Armağan*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/232.
- Doğan, İ. (2007). Sosyolojik Bir Malzeme Olarak Tezâkir. *(İçinde) Sosyoloji, Kavramlar ve Sorunlar*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Halaçoğlu, Y. ve Aydın, M. A. (1993). Cevdet Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, 7.
- İbn Haldun. (1990). Mukaddime. (Çeviren: Z. K. Ugan). İstanbul: MEB.
- Yazan, Ü. M. (1997). Bir Osmanlı Sosyologu Olarak Ahmet Cevdet Paşa. *Abmet Cevdet Paşa (1823-1895) Vefatının 100. Yılına Armağan*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/232.